

QƏRBİ KASPI UNİVERSİTETİ

ELMİ XƏBƏRLƏR

İctimai və texniki elmlər seriyası

SCIENTIFIC BULLETIN

The series of social and technical sciences

3

2018

ISSN 2789-4606

QƏRBİ KASPI UNİVERSİTETİ

ELMİ XƏBƏRLƏR

İctimai və texniki elmlər seriyası

SAY 3 – 2018

WESTERN CASPIAN UNIVERSITY

SCIENTIFIC BULLETIN

The series of social and technical sciences

№ 3 - 2018

BAKI - 2018

Redaksiya heyəti

Baş redaktor: Hüseynqulu Bağırov, Qərbi Kaspi Universitetinin fəxri prezidenti, t.ü.f.d., professor

Məsul katib: Gülnarə Seyidova, fil.ü.f.d.

1. Adilə Əsədova, fil.ü.f.d., dosent
2. Afaq Həsənova, r.ü.f.d., dosent
3. Andris Leitas, Qərbi Kaspi Universitetinin rektoru
4. Azad Məmmədov – fil.ü.e.d.
5. Colin Love - Qərbi Kaspi Universitetinin fəxri professoru (Böyük Britaniya)
6. Elçin Əliyev, sən.ü.e.d., professor
7. Elmira Hacıyeva, h.ü.f.d., dosent
8. Elnarə Cəfərova, b.ü.f.d.
9. Ədalət Kərimov, r.e.d., professor
10. Fikrət Sadıxov, Qərbi Kaspi Universitetinin fəxri professoru
11. Fuad Məmmədov – t.ü.e.d., professor
12. Günel Bahəddinova, a.ü.f.d., dosent
13. Könül Hilal, i.ü.f.d.
14. Maurus Roller – fil.ü.f.d.
15. Münəvvər Abdullayeva, f.ü.f.d., dosent
16. Nərgiz Axundova - AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor
17. Pərviz Qurbanov, i.ü.f.d., professor
18. Randall Barker – Qərbi Kaspi Universitetinin fəxri professoru (Amerika Birləşmiş Ştatları)
19. Rauf Həsənov, t.ü.f.d.
20. Samir Həmidov, s.e.ü.f.d., dosent
21. Svetlana Quliyeva, r.ü.f.d., dosent
22. Şahin Xəlilli – fil.ü.e.d., professor
23. Ülviyyə Allazova - fil.ü.f.d.
24. William Fierman - professor (Amerika Birləşmiş Ştatları)

Redaksiyadan

Qərbi Kəspı Unıversıtetının “Elmı xəbərlər” jurnalı 2017-ci ildən oxucularla görüşə davamlı yeniliklərlə gəlməkdədir. Bu da jurnalın qarşısına qoyduğu inkişaf hədəfi ilə bağlıdır.

Qərbi Kəspı Unıversıtetının “Elmı xəbərlər” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyyə edilən dövrü elmı nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir.

Diqqətinizə çatdırmaq istəyirik ki, cari ildən “Elmı xəbərlər” jurnalına göndərilən məqalələr redaksiyanın peşəkar ekspert heyətinə resenziyaya göndəriləcək, yalnız elmı-tədqiqat tutumlu əsərlərin dərc olunması mümkün olacaq.

Qərbi Kəspı Unıversıtetının “Elmı xəbərlər” jurnalının redaksiya heyətinin məqsədi yerli və xarici tədqiqatçılar, alimlər tərəfindən aparılan fundamental və tətbiqi araşdırmaları, pedaqoji, metodoloji və metodiki məsələləri əhatə edən, elm və təhsilin inkişafına xidmət göstərən elmı tutumlu yazıları geniş oxucu auditoriyasına çatdırmaqdır.

Həmçinin, “Elmı xəbərlər” jurnalı digər universitet və institutların dissertant və elmı işçilərinin elmı əsərlərini dərc etməyə açıqdır.

Ümid edirik ki, “Elmı xəbərlər” jurnalı ictimai və humanitar sahələrdə həyata keçirilən elmı tədqiqatların yayılmasında, məqalələrin geniş oxucu kütləsinə çatmasında bir növ vasitəçi rolunu oynayacaq. “Elmı xəbərlər” jurnalının redaksiya heyəti mütəxəssisləri, elm adamlarını, o cümlədən, gənc tədqiqatçıları əməkdaşlığa və jurnalda elmı məqalələrlə çıxış etməyə dəvət edir.

From the editorial office!

In 2017 the journal "Scientific News" of "Western Caspian" University, is looking forward to welcoming its readers with great innovations.

The journal "Scientific News" was included in the publication list, which was approved by the Higher Attestation Commission under the President of the Azerbaijan Republic.

The journal's main objective is to inform a wide range of readers about research conducted by local and foreign scientists in the fields of fundamental and applied science - pedagogy, psychology, methodology and another research, included in the development of science and education.

We hope that "Scientific News" journal will play the role of an intermediary for a wide readership through the dissemination of scientific research in the social and humanitarian fields.

Editorial experts for the journal "Scientific News", scientists, especially young researchers are invited to cooperate with the journal. We want to note that our journal is open to cooperation with scientists and researchers from other universities.

We would like to draw your attention to the fact that in the current year all the articles of the "Scientific News" journal will be sent for consideration to professional experts, and only works of scientific and research potential will be published.

MÜNDƏRİCAT

İQTİSADİYYAT

1. Nəcibə Əhməd qızı ŞİRİNOVA, Mətanət Həbib qızı RİZAYEVA
Azərbaycanda İslam turizminin inkişafı istiqamətləri.....7
2. Gülnarə Sədi qızı HACIYEVA
Azərbaycanın sənaye siyasəti dövlətin iqtisadi inkişafda iştirakının
mütləq atributudur 14
3. Murad Zaman oğlu HACIYEV
Azərbaycanda pul siyasəti, qiymət sabitliyi və iqtisadi inkişaf.....27
4. Vəfa Salman qızı ƏZİZOVA
Kredit siyasəti və bankın fəaliyyətində onun rolu 36
5. Gülşən Kamil qızı XALIQOVA
Cənubi qaz dəhlizinin enerji resurslarının şaxələndirilməsində
mühüm yeri..... 41
6. İradə Səid qızı MƏSİMOVA
Regional turizmin inkişafının sosial-iqtisadi nəticələri 47
7. Davud Hacı NASİRİ
Azad iqtisadi zonaların yaradılması imkanlarının qiymətlən-
dirilməsi..... 53

RİYAZİYYAT VƏ TEXNİKA ELMLƏRİ

8. Rəna Cavadxan qızı HACIYEVA, Rəmzi Niyazi oğlu HACIYEV
İnformatika fənninin riyaziyyatla əlaqəli tədrisində C⁺⁺
proqramlaşdırma dilinin elementlərindən istifadə edilməsi. 59
9. Yelena Qurbanhüseyn qızı RƏHİMOVA
Orqanizmin tənzimlənmə sistemləri.....67
11. Olqa Vasiliy qızı MUXTAROVA
Şəhər nəqliyyat şəbəkələrinin yüklənməsinin əsas prinsiplərinin
təhlili..... 73

SOSİOLOGİYA

12. Kifayət Cəbi qızı AĞAYEVA
Norveç və İsveçdə media xəbərləri və gender stereotipləri..... 79

CONTENTS**E C O N O M I C S**

1. Najiba Ahmad SHIRINOVA, Matanat Habib RIZAYEVA
Directions of development of Islamic tourism in Azerbaijan 7
2. Gulnara Sadi HAJIYEVA
Azerbaijan's industry policy to receive state of economic
development 14
3. Murad Zaman HAJIYEV
Monetary policy, price stability and economic development in
Azerbaijan 27
4. Vafa Salman AZIZOVA
Credit policy and its role in the bank activities 36
5. Gulshan Kamil KHALIGOVA
An important place in the diversification of the energy resources of
the southern gas corridor 41
6. Irada Said MASIMOVA
Social and economic consequences of regional tourism development 47
7. Davud Haji NASIRI
Evaluation of opportunities for creation of free economic zones. 53

**M A T H E M A T I C S A N D T E C H N I C A L
S C I E N C E S**

8. Rana Javadhkan HAJIYEVA, Ramzi Niyazi HAJIYEV
Using elements of C++ programming language in teaching informatics
with mathematics..... 59
10. Yelena Gurbanhuseyn RAHIMOVA
Systems of regulation of the organism 67
11. Olga Vasiliy MUKHTAROVA
Analysis of the basic principles of urban transport networks loading
modeling..... 73

S O S I O L O G Y

12. Kifayat Jabi AGHAYEVA
Media news and gender stereotypes in Norway and Sweden..... 79

İQTİSADİYYAT**UOT 640.4****AZƏRBAYCANDA İSLAM TURİZMİNİN İNKİŞAFI
İSTİQAMƏTLƏRİ****Nəcibə Əhməd qızı ŞİRİNOVA***Qərbi Kaspi Universitetinin “İqtisadiyyat, marketing
və menecment” kafedrası**Kimya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

shirinova_1963@mail.ru

Mətanət Həbib qızı RİZAYEVA*AMEA İqtisadiyyat institutu, böyük elmi işçi,
iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru,*

metanetw@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə turizmin iqtisadi və sosial mahiyyətinin əsas nəzəri baxışları araşdırılmışdır. Həmçinin, regionun iqtisadi inkişafında turizmin rolu qiymətləndirilmişdir. İslam turizminin mahiyyəti və inkişafı istiqamətləri tədqiq edilmişdir. İslam turizminin mahiyyəti ilə yanaşı turizm məhsulu, xidmətin metodları da araşdırılmışdır. Bütün bunlarla yanaşı İslam turizminin problemləri də göstərilmişdir.

Açar sözlər: turizm, iqtisadi səmərə, mehmanxana, multikulturalizm, İslam turizmi

**НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ИСЛАМСКОГО ТУРИЗМА
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ****РЕЗЮМЕ**

В данной статье рассматриваются основные теоретические взгляды, отражающие экономическую и социальную значимость туризма. Так же, оценивается роль туризма в экономическом развитии региона. Исследуется сущность и направления развития Исламского туризма. Исследованы туристический продукт, методы обслуживания и сущность Исламского туризма. Так же показаны проблемы развития Исламского туризма.

Ключевые слова: туризм, экономические выгоды, гостиница, мультикультурализм

DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF ISLAMIC TOURISM IN AZERBAIJAN

SUMMARY

This article examines the main theoretical views reflecting the economic and social significance of tourism. Also, the role of tourism in the economic development of the region is assessed. The essence and directions of development of Islamic tourism is investigated. Investigated the tourist product, the methods of service and the essence of Islamic tourism. The problems of the development of Islamic Tourism are also shown.

Keywords: tourism, economic benefits, hotel, multiculturalism, Islamic tourism

Bu gün Azərbaycan müsəlman ölkələrindən olan turistlər üçün populyar bir istiqamət olmaq üçün hər bir fürsətə malikdir və bu səbəbdən turizm sənayesini inkişaf etdirmək vacibdir. Əlbəttə ki, əlverişli şərait yaranarsa, müsəlman ölkələrindən geniş bir turist axını almağa ümid edirik. Artıq bu gün turizm şirkətləri ərəb dilini bilən mütəxəssislərə tələbatını diktə edir. Turizm sektorunun, xidmət və iaşə sektorunun müxtəlif seqmentləri İslam qonaqlarının sayının artması ilə əlaqədar tələb və təklif vektorunu dəyişir. Bundan əlavə, ölkəmizin İslam həmrəyliyi prosesində artan əhəmiyyəti, eləcə də gələcəkdə ölkəmizdə nəzərdə tutulan beynəlxalq tədbirlər ölkəyə investisiya cəlb etmək üçün yollar açır. Dünyada "yaşıl kapital"a malik 500 ən böyük islam şirkətinin olduğunu nəzərə alsaq, bu sahənin inkişaf etdirilməsinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğu görə bilərik.

İqtisadi sahədə keçid dövrünün başa çatması Azərbaycanın sosial və iqtisadi sahələrdə inkişafı yolunda yeni, keyfiyyətə daha yüksək mərhələnin təməlini qoyub. Ölkəmizdə aparılan uğurlu islahatlar iqtisadiyyatımızın hərtərəfli və çoxşaxəli tərəqqisinə, xalqın rifah halının yüksəldilməsinə, sosial tələbatların daha dolğun ödənilməsinə münbit şərait yaratmışdır. Bunun nəticəsidir ki, ölkənin siyasi və iqtisadi qüdrəti daha da yüksəlib. Azərbaycanda son illər ərzində neft sektoru ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun da davamlı inkişafı böyük perspektivlərə yol açmışdır. Qeyri-neft sektoruna daxil olan prioritet sahələrdən biri kimi turizm ölkə iqtisadiyyatında aparıcı mövqə tutur.

Mədəniyyət, səhiyyə, idman və digər sosial sahələrin gəlirlərinin artırılması üçün turizmin inkişaf etdirilməsi geniş imkanlar yaradır. Beynəlxalq və yerli bazarlarda yüksək rəqabət və keyfiyyətli turizm xidmətlərinin təmin edilməsi, turizmin inkişafının dəstəklənməsi, müasir ideya və texnologiyalara əsaslanan yeni innovasiya layihələrinin cəlb edilməsi, milli dəyərlərə uyğun

Şəkil 1. Beynəlxalq turizmdən əldə edilən gəlir

turizm təcrübəsinin formalaşdırılması və turizmin inkişafı ilə əlaqədar görülməli tədbirlər qarşıya məqsəd kimi qoyulub (1).

Turizm, texnikanın və texnologiyanın inkişafı ilə insanlar arasında münasibətlərin, dünyanın müxtəlif ölkələrinə səyahət etmək imkanının yaranmasının nəticəsidir. Müasir dövrdə cəmiyyətin sosial inkişafında turizmin əhəmiyyəti böyükdür. Çünki turizm müasir dünyada qlobal əhəmiyyətə malik olan, sosial-iqtisadi əlaqələri tənzimləyən, biznes maraqlarının əhatə dairəsini genişləndirən, müxtəlif ölkələr, xalqlar və dinlər arasında qarşılıqlı münasibətlər yaradan bir sahədir. Turizm iqtisadiyyatın dinamik inkişaf edən bir sahəsi olmaqla, iqtisadiyyatın böyük bir sektorudur və hal hazırda turizm sahəsi inkişafına görə, müasir dünya iqtisadiyyatında oynadığı roluna görə neft və maşınqayırma sənayesi ilə rəqabət aparan bir sənaye halına gəlmişdir (şəkil 1) (7). Turizmin inkişaf etdirilməsi hər bir ölkədə bir çox sosial-iqtisadi problemlərin həll edilməsi üçün zəmin yaradır. Turizm sahəsinin inkişaf etməsi yeni iş yerlərinin açılması, əhalinin kommunikasiya və mədəni əlaqələrinin artması, əhalinin kənddən şəhərə axınının qarşısının alınması deməkdir.

Dünya iqtisadiyyatı şəraitində özünün əhəmiyyəti və sosial-iqtisadi nəticələrinə görə turizmin inkişafını müasir mütərəqqi sahə kimi qiymətləndirmək olar. İqtisadi və sosial potensialı olan ölkələr üçün turizm sferası struktur siyasətin və perspektiv bazar tipli iqtisadiyyatın prioritet istiqamətidir. Turizmin mövcud vəziyyəti qiymətləndirilərkən onun ümumi daxili məhsulun artımı və sosial problemlərin həllində rolu nəzərdə tutulur. Turizmin səmərəsi dedikdə, onun iqtisadi artım və sosial problemlərin həllində rolu əsas götürülür. Turizm inkişaf problemləri tarixi, iqtisadi və təcrübə ilə bağlı olan bir sıra problemlərlə bağlıdır (4).

Hər bir ölkədə turizmin təşkilinin əsas amili kimi turistlərin xarakteristikası nəzərdə tutulur. Turistlərin tələbatlarına müvafiq olaraq təklif problemləri turizm müəssisələrində həll olunur. Turizm bazarını turizmin tələbi və təklifi

formalaşdırır. Turizm bazarı turizm məhsulunun reallaşması yolları və uyğun qiymətlərlə ölçülür. Azərbaycanda turizmin inkişafının istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində beynəlxalq əlaqələrin təşkili, turizm imkanlarının təbliği, milli turizmin inkişafı əsas rol oynamışdır. Ölkə ərazisində 11 iqlim qurşağından 9-nun olması, qədimi tarixi abidələr, dəniz, gözəl təbiət turizmin inkişafına imkanlar yaradır. Respublikanın müxtəlif regionlarında olan və dövlət tərəfindən qorunan milli parklar, qoruqlar, yasaqlıqlar ölkəyə turizm axınının cəlb olunmasında az rol oynamır (3).

2016-cı il 16 mart tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı 1897 nömrəli Sərəncamına əsasən “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” 8 əsas və 3 yardımçı olmaqla, 11 sektor üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatının təfəsilatlı inkişaf planlarının işlənilməsi məqsədi ilə işçi qrup yaradılaraq, 2020-ci ilədək iqtisadi inkişaf strategiyasının və tədbirlər planının, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxışın və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışın hazırlanmasına dair müvafiq tapşırıqlar verilmişdir (2). İxtisaslaşmış turizmin müəyyənləşdirilməsi turizmin inkişafı istiqamətində görülən işlərin davamlılığına xidmət etməklə yanaşı milli iqtisadiyyatın inkişaf strategiyasında prioritet istiqamətlərdən biri kimi, cəlbədiçi turizm məkanı kimi Azərbaycan Respublikasının qabaqcıl mövqə tutmasına imkan yaradacaq, mövcud turizm potensialından və qarşılıqlı əlaqələrdən səmərəli istifadə edilməklə turizm sektorunun iştirakçıları arasında əməkdaşlığın inkişafına və Azərbaycanda turizm xidmətləri üzrə keyfiyyətin yüksəldilməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Azərbaycanda mövcud olan etnik və dini tolerantlıq mühiti, milli və mədəni müxtəliflik sayəsində vətənimiz çoxmillətli və çoxsahəli bir ölkə kimi məşhurlaşdı, demək olar ki, dünya miqyasında mədəniyyətlərarası dialoq üçün əlverişli bir yerə çevrilmişdir. Bu gün Azərbaycan Respublikasında müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən dövlət siyasəti bu mədəni, linqvistik və etnik müxtəlifliyin qorunmasına yönəldilmişdir. Çoxmədəniyyətlilik sahəsində əsrlər boyu əldə edilmiş tarixi təcrübənin zənginləşdirilməsi bu sahədə Azərbaycan cəmiyyətində əldə edilmiş nailiyyətlərin beynəlxalq arenada güclənməsini tələb edir. Əsası Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan Azərbaycan xalqının çoxmədəniyyətli ənənələri hal hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən davamlı olaraq inkişaf etdirilir.

26 noyabr 2015-ci il tarixində Bakıda İslam Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatının (İSESKO) Baş Konfransının 12-ci iclası keçirilmişdir. Bu iclasda iştirak edən Prezident İlham Əliyev çıxışında demişdir: “Biz multikulturalizmin-çoxmədəniyyətliliyin gözəl bir gələcəyə sahib olduğuna tam əminik. Multikulturalizmə alternativ olmadığından yalnız bəzi siyasətçilər, ictimai xadimlər çıxışlarında daha diqqətli olmalıdırlar. Alternativ-ayrı-seçkilik, islamo-

fobiya, xarici düşmənçilikdir. Bu yol gələcəyə apara bilməz. Buna görə də, siyasətimiz və təşəbbüslərimizlə bu regionda olan dinlərarası əlaqələri inkişaf etdirməyə və gücləndirməyə davam edəcəyik". Xatırladaq ki, 2016-cı il Azərbaycanda Multikulturalizm İli elan edilmişdi.

Azərbaycanın paytaxtı Bakıda IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının keçirilməsi qərarı 24 İyul 2013 tarixində Səudiyyə Ərəbistanının Ciddə şəhərində keçirilən İslam Həmrəyliyi İdman Federasiyasının VIII Hesabat Baş Assambleyasında (SFIS) verilmişdir. Baş Assambleya çərçivəsində "Bakı-2017" kitabının təqdimatı, oyun konsepsiyası ilə bağlı bölmələr, həmçinin bir sıra məsələlər haqqında ümumi məlumatlar verilmişdir. "Bu oyunların keçirilməsi ilə bir daha gücümüzü, imkanlarımızı nümayiş etdirəcəyik, dini dəyərlərimizə sadıq qalacağıq və İslam dünyasını birləşdirməyə çalışacağıq", - deyə dövlət başçısı öz çıxışında qeyd etmişdir. - İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının liderləri ölkəmiz haqqında nə dediklərini nəzərdən keçirin, onlar bunu necə qiymətləndirirlər. Hətta bir-biri ilə yola getməyən müsəlman ölkələri bizə böyük hörmətlə yanaşırlar. Bu bizim siyasətimizdir. Bizim siyasətimiz səmimi, əsl, ədalətli, prinsipial və cəsarətlidir. Bütün bunları nəzərə alaraq, Azərbaycanda 2017-ci ili İslam Həmrəyliyi ili elan edirik".

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2015-ci il sentyabrın 18-də Bakıda IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının Təşkilat Komitəsi yaradılmışdı. Təşkilat Komitəsinin sədri Azərbaycan Milli Olimpiya Komitəsinin İcraiyyə Komitəsinin üzvü Mehriban Əliyeva təyin edilmişdi. Təşkilat komitəsinin sədri Mehriban Əliyeva çıxışında demişdi: "Azərbaycan müsəlman dünyasının tərkib hissəsidir. Azərbaycan dostluq, qardaşlıq, qarşılıqlı hörmət əsasında bütün müsəlman ölkələri ilə əlaqələr qurur və bu sahədə böyük uğurlar əldə etmişdir. Təəssüf ki, bir sıra müsəlman ölkələrində müharibələr gedir, yeni qarşıdurmalar, təhdidlər yaranır, İslamı terrorla birləşdirən qüvvələr artmaqda davam edir. İslam da daxil olmaqla heç bir din, terrorla əlaqəli ola bilməz. Din özü terroru inkar edən bir faktdır və İslam sülh dini və mərhəmət dinidir". Mehriban xanım Əliyeva onu da əlavə edib ki, "Əlbəttə ki, ümumi təhlükəsizliyə dair məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının geniş istifadəsi, turist marşrutlarının tərtibi və mədəniyyət proqramları kimi məsələlərə də diqqət yetirmək lazımdır. Hərtərəfli səhiyyə xidmətini təmin etmək vacibdir. Bir sözlə, heç bir məsələ diqqətdən kənar qalmamalıdır. Bildiyiniz kimi, Azərbaycan Prezidentinin Sərəncamı ilə 2017-ci il ölkəmizdə İslam Həmrəyliyi ili elan edilmişdir. Bu da qarşıdan gələn oyunların dəyərini artırır. Əminəm ki, IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının birgə söylərimiz nəticəsində uğurla keçiriləcək və Azərbaycanın tarixində növbəti bir qələbə kimi qalacaqdır. Bu oyunlar böyük bir idman bayramı olacaq, eyni zamanda müsəlman dünyasında dostluq, həmrəylik, qardaşlıq əlaqələrini gücləndirilməsinə öz töhfəsini verəcəkdir" (5).

Şəkil 2. 2016-cı ildə qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin ölkələr üzrə sayı

	Cəmi		o cümlədən:			
	turistlərin sayı, nəfər	tur-günlərin sayı, adam-gün	qəbul edilmiş		göndərilmiş	
			turistlərin sayı, nəfər	tur-günlərin sayı, adam-gün	turistlərin sayı, nəfər	tur-günlərin sayı, adam-gün
Cəmi	53 999	349 496	8 949	33 054	45 050	316 442
o cümlədən:						
Azərbaycan Respublikası	9 546	55 305	-	-	9 546	55 305
Rusiya Federasiyası	8 719	50 255	4 321	13 243	4 398	37 012
Gürcüstan	694	4 684	10	58	684	4 626
Qazaxıstan	41	195	9	54	32	141
Ukrayna	553	5 394	35	167	518	5 227
Türkiyə	14 921	104 159	50	266	14 871	103 893
Birləşmiş Krallıq	707	3 277	61	221	646	3 056
Almaniya	1498	6973	83	217	1415	6756
İspaniya	415	1965	86	429	329	1536
İtaliya	621	2982	144	603	477	2379
Fransa	431	1871	133	494	298	1377
Finlandiya	222	657	16	48	206	609
BƏƏ	5569	28836	1262	6510	4307	22326
Misir	389	1758	5	15	384	1743
İran	3992	31271	1338	5855	2654	25416
ABŞ	132	608	28	143	104	465
Çexiya Respublikası	692	4700	14	55	678	4645
Avstraliya	26	116	26	116	-	-
Çin	390	1533	352	1300	38	233
Digər ölkələr	4441	42957	976	3260	3465	39697

Bu gün Azərbaycanın turizm sektoru Avropa və Amerikadan olan turistlər yanaşı ərəb və digər islam ölkələrindən olan turistlər üçün də cəlbedici olmuşdur (şəkil 2) (8). Azərbaycanda İslam turizmi sənayesinin inkişaf etdirilməsi, yeməklərin, xidmətlərin dini standartlara cavab verəcəyini nəzərdə tutan xüsusi mehmanxana və istirahət obyektləri, restoran və kafe açmaq vacibdir. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Avropada fəaliyyət göstərən müasir mehmanxanaların 2/3 hissəsi islam qaydaları əsasında tikilmişdir. Binalar namaz otaqları və xüsusi hovuzlar ilə təchiz olunmalıdır. Kişi və qadınlar üçün üzgüçülük hovuzları və spa, habelə İslami geyim kodu olan ailələr üçün çimərliklər lazımdır. Bütün bunlar müsəlmanların dəyərlərini və ləyaqətini qorumaq üçün edilir və istirahət dini inancların dəyərlərini pozmur (6). Demografların proqnozlarına əsasən, 2025-ci ilə qədər müsəlmanlar bütün dünyanın əhalisinin üçdə birini təşkil edəcəklər.

Bu gün dünyada İslam turizminə sərmayələr əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bütün bunlar müsəlmanlar arasında dini dəyərləri qorumaq üçün edilir və bir daha təsdiq edilir ki, istirahət dini inancların dəyərlərinə zidd deyil.

Bu deyilənlər, mehmanxanalarda müsəlman olan və yüksək xidmət tələb edən təhsilli və zəngin turistlərin sayının artacağını bildirir. İslam ölkələrindən Azərbaycana gələn qonaqlar otel otağınınadək ibadət yerinin vəziyyətinin

Məkkənin-qiblənin istiqaməti nəzərə alaraq planlaşdırılmasını gözləyirlər ki, lazım olan vaxtlarda öz namazlarını düzgün icra edə bilsinlər. Ayrıca olaraq, müsəlman turistlər otelin restoranında spirtli içkilərin olmamasını, hazırlanan qidaların yalnız müsəlman qanunlarına uyğun məhsullardan hazırlanmasını tələb edirlər. Həmçinin, müsəlman ölkələrindən olan imkanlı turistlər mehmanxanalarda qadınlar üçün ayrıca bir spa-salonun olmasını da istəyirlər. İslam ölkələrindən olan turistlərə ev sahibliyi etməyə hazırlaşan turizm sənayesi nəzərə almalıdır ki, qoyulan tələblərə cavab vermək üçün bir çox nüanslar həyata keçirilməlidir. Mehmanxanalarda ərəb dilini səlis bilən xidmət personalı hazırlanmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, müsəlman ailələri çoxuşaqlı olur. Müsəlman ailələrində üzvlərin sayının çox olduğunu nəzərə alaraq mehmanxanalarda 2, 3 və daha çox otaqlı nömrələrin olması zəruridir. Onu da qeyd etmək ki, dünyanın digər ölkələrindən olan turistlərdən fərqli olaraq müsəlman qadınları səyahətlə yanaşı şoppinqə də xeyli maraqlıdırlar. Bu səbəbdən həm mehmanxanada olan mağazalarda, həm də səyahət etdikləri şəhərlərdə onlar biznes mərkəzlərində xeyli bazarlıq edirlər. 2016-cı il ilə müqayisədə Azərbaycana 2017-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanından 4,5 dəfə, Omandan 7,4 dəfə, BƏƏ-dən 1,9 dəfə, İrandan 1,4 dəfə, Hindistandan 2,3 dəfə çox xarici vətəndaş gəlmişdir.

Ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramının qəbul edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı. 2010-cu il, №838, “Azərbaycan” qəzeti, 2010-cu il 7 aprel. səh.1.
2. “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. səh.24
3. Qurbanov F.İ. “Azərbaycanda Turizmin inkişaf problemləri”, səh.165-172. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2007
4. Əlirzayev Ə.Q., Aslanova S.İ. “Turizmin inkişafının sosial iqtisadi problemləri”. səh.130-145. Bakı, 2006.
5. 2017-ci il Azərbaycanda “İslam həmrəyliyi ili” elan edilib // Mədəniyyət. 2017-ci il, 11 yanvar. S.2
6. Христов Т.Т.Религиозный туризм: Учебное пособие для студ. высш. учеб.заведений. стр.188-195.М.: Издательский центр «Академия», 2005
7. www.turizm.az
8. www.stat.gov.az.

UOT 33

**ПРОМЫШЛЕННАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНА КАК
ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ АТРИБУТ ГОСУДАРСТВЕННОГО УЧАСТИЯ
В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ**

Гюльнара Сади кызы ГАДЖИЕВА

*Западно-Каспийский Университет
Кандидат экономических наук, доцент.*

journal@wu.edu.az

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются взгляды классической экономики, таких как А. Смита и Д. Рикардо по промышленной политике, современных ученых экономистов Д.Родрика, О.Грэма и др. В контексте продолжающегося кризиса были исследованы формы промышленной политики с точки зрения экономического развития страны и предложена систематизированная схема форм промышленной политики.

Ключевые слова: промышленная политика, общесистемный и селективный методы, относительные преимущества, свободная рыночная экономика, индустриализация

**AZƏRBAYCANIN SƏNAYE SİYASƏTİ DÖVLƏTİN İQTİSADI
İNKİŞAFDA İŞTİRAKININ MÜTLƏQ ATRİBUTUDUR**

XÜLASƏ

Məqalədə klassik iqtisadiyyatın nümayəndələri olan A.Smit və D.Rikardonun sənaye siyasətinə baxışları təhlil edilmiş, müasir dövrün iqtisadçılarından D.Rodrik, O.Graham və başqalarının davamedici böhran şəraitində sənaye siyasətinin formaları ölkənin iqtisadi inkişafı baxımından araşdırılmış, sənaye siyasətinin formalarının sistemləşdirilmiş sxemi təklif edilmişdir.

Açar sözlər: sənaye siyasəti, sistemli və selektiv metodlar, müqayisəli üstünlüklər, azad bazar iqtisadiyyatı, sənayeləşmə

INDUSTRY POLICY OF AZERBAIJAN IS AN ABSOLUTE ATTRIBUTE OF THE STATE'S PARTICIPATION IN ECONOMIC DEVELOPMENT

SUMMARY

The article analyzes the views of the classical economy, such as A. Smith and D. Ricardo on industrial policy, contemporary economists D. Rodrik, O. Graham, and others, in the context of the ongoing crisis, the forms of industrial policy were examined from the point of view of economic development of the country and proposed systematized scheme of industrial policy forms.

Keywords: industrial policy, system-wide and selective methods, relative advantages, free market economy, industrialization.

Статья является продолжением изучения форм промышленной политики как обязательного атрибута государственного участия в экономическом развитии страны. Учитывая, что промышленная политика сформировалась в XIX веке и трактовалась как политика по поддержке важнейших секторов экономики, можно напомнить слова американского ученого Д. Родрика, который рассматривает промышленную политику как поддерживающую отдельные специфические виды деятельности и способствующую структурным изменениям [2]. Было бы уместным вспомнить слова О. Грэма, который определяет промышленную политику, как заявленные государством официальные действия стратегического характера в целях стимулирования развития отраслей, а также изменения структуры промышленности [3, с. 384].

В мировой практике выработаны два типа государственной промышленной политики – «общесистемный и селективный» [4], первый из которых направлена на создание условий, благоприятствующих индустриальному развитию. Тогда как вторая выступает как нацеленное влияние на определенные группы субъектов рынка. На наш взгляд селективный подход приемлем для нашей экономики, так как благоприятно влияет в условиях выхода экономики из кризиса. Именно здесь проявляются управленческая и регулирующая деятельность государства. Таким образом, учитывая модель Бостонской матрицы, предприятия выступают в роли «дойной коровы» [1, с. 236].

Итак, промышленную политику необходимо формировать в условиях продолжающегося кризиса при незавершенности становления рыночной инфраструктуры, а также при ограниченных инвестиционных ресурсах.

На фоне идеологической войны, страны которые вели политику «закрытой экономики» с точки зрения целесообразности развивали внешнеторговые отношения. Следует отметить, что это необходимость зародилась на почве влияния следующих факторов, таких как недостаточность местного производства; различная ценовая политика стран; товарная дифференциация между странами и т.д.

Говоря о недостаточности местного производства подразумевается, что некоторые товары в различных странах вовсе не производятся или объем местного производства не удовлетворяет внутренние потребности. А это происходит в следующих случаях:

а) неравномерное распределение природных ресурсов в мире.

Несмотря на рост производства искусственных ресурсов все еще невозможно покрыть недостачу природных ресурсов.

б) нехватка высококвалифицированных специалистов.

Недостаточность производственной технологии для обработки промышленных товаров, также высококвалифицированных кадров обуславливает необходимость внешней торговли. Для производства определенного вида продукта разработанная технология в одной стране, получает патент на новшество, что дает возможность стране право на выпуск инновационного продукта. С помощью приобретения патента на технологию, производство инновационного товара осуществляется и в других странах. Для удовлетворения потребительских запросов импортируются товары. Торговля высокой технологией занимает особое место в современном этапе, где технология для социально – экономического развития каждой страны имеет первостепенное значение. В определенный период технологические изобретения позволяют странам изобретателям становиться экспортным монополистом.

По истечению срока патента, инновационный продукт превращается в свободный товар, или другие страны приобретает этот патент, или же заключают договор о лицензии. В дальнейшем, страны начинающие производить этот товар, если затраты на них будут дешевле, тогда в стране производителе экспорт сократится, вплоть до того, что могут импортировать.

в) неравномерный уровень развития, учитывая его различный уровень в отдельных странах, нахождение их на одинаковом этапе развития практически невозможно. Причиной этих различий могут быть опережающее развитие, внешние и внутренние факторы, даже политическая история этих стран. Однако, независимо от причин, развитые страны по сравнению имеют больше капитала, квалифицированной рабочей силы, новой технологии, тогда как развивающиеся страны находятся в процессе индустриали-

зации. Другими словами, в этих странах сфера промышленности или вовсе не сформирован, или не в состоянии обеспечить потребность страны из-за высокой себестоимости. Чтобы обеспечить потребность стран в необходимых потребительских товарах необходимо осуществить импортные операции промышленно развитыми. Хотя ненужно забывать о том, что в ходе неравномерного развития торговые отношения переходят с одного состояния в другую. После формирования промышленности, страны ранее импортирующие продукцию, сами могут их производить, а также экспортировать.

Другой причиной внешнеэкономических отношений является существенная разница в производственной себестоимости в различных странах. Отметим, что несмотря на технологическое развитие, всегда существует разница в производственной себестоимости.

С точки зрения технологий, природных условий для производства определенных товаров могут отсутствовать все препятствия. Если представить, что страна отказывается производить некоторые товары, импортируя их, и таким образом ограниченными ресурсами достигает высокого уровня жизни, значит существует разница между странами с точки зрения эффективности производства.

По теории сравнительного преимущества, чтобы между двумя странами осуществлялись торговые отношения, основным условием является разница между себестоимостью. Здесь речь идет о фактической себестоимости продукции. Поэтому страна должна производить не те товары, которые доступны, а те, которые по сравнению с другой страной обходится дешевле. В этом случае производимые товары можно экспортировать, привлеченной валютой можно импортировать товары, которые стране обходились бы дороже, и тем самым сможет сэкономить инвестиции.

Думаем, что если все страны действовали бы опираясь на этот принцип, то каждая страна специализировалась бы в более производительной сфере и таким образом более эффективно использовал ресурсы. Следует отметить, что этот принцип введенный в оборот классической экономики, а далее получившее название «теория сравнительных преимуществ» в формировании внешнеэкономических отношений имеет особое значение.

Сравнивая такие факторы, как недостаточное местное производство и ценовые разницы, то можно прийти к такому заключению, что все одинаковые товары производятся буквально во всех странах. Однако, было бы правильно, если в развивающихся странах при выборе промышленного производства выступали бы из фактических сравнительных преимуществ. Государство, для таких отраслей промышленности должен

вести страховую политику. Теория сравнительных преимуществ и свободные торговые отношения могут быть темой обсуждения стран, находящихся на определенном уровне индустриализации.

Другой причиной внешнеэкономических отношений является производство различных товаров. Если одинаковые материалы будут обрабатываться в различных предприятиях, то они не будут одинаковыми. Разница между ними будет как с точки зрения внешнего облика, упаковки, также, качества. С другой стороны, выбор потребителей тоже не идентичен. Причиной внешнеэкономических отношений является расслоение общества, так как в высокоразвитых странах эстетические и вкусовые требования к товарам высоки, а значит они в цене дороже или наоборот. Далее, система открытой экономики, приводящее к обилию товаров, активизирует фактор производства товаров, различных модификаций.

Если сравнить две вышеназванные причины увидим, что теория сравнительных преимуществ оправдывает себя в основном на ценовой разнице товаров, имеющих стандартный состав сырья. А товарная разница ощущается в продуктах, где по цене отличается, а в реализации существенное значение приобретают их состав и специфические особенности. Они обычно являются смешанными промышленными товарами передовой технологии. Но если замечается большая ценовая разница, то потребители будут действовать по теории сравнительного преимущества.

Выше указанные 3 причины формирования внешнеэкономических отношений занимали особое место в различных экономических направлениях в различных этапах. Например, меркантилисты были сторонниками экономической политики, ограничивающей и безопасной во внешней торговле. Меркантилисты считают, что в основе экономического богатства и силы лежат деньги, и чтобы увеличить их объем в казне необходимо уделить внимание экспортеру, ограничению импорта, расширению местного производства.

Своеобразное место имели ценовые разницы в произведениях классических экономистов. В произведении А.Смита «Богатство народов» (1799) отмечается, что люди выступают из своих экономических интересов, что их индивидуальная предприимчивость не должна быть ограничена, так как действуя по воле оказывают услугу обществу. Наконец, существует так называемая невидимая рука (ценовой механизм) которая регулирует экономические циклы, в роли которого действует вмешательство государства в экономику [5, с.254-256]. Защищая либерализм во внешнеэкономических отношениях классики опирались на сравнительные преимущества. Например, Д.Рикардо [6] в международной специализации предлагая сравнительную себестоимость вместо абсолютной себестоимости заложил фундамент теории сравнительных преимуществ. Обобщая вы-

шесказанное можно отметить, что с точки зрения внешнеэкономических отношений в мировой практике существует 2 вида промышленной политики:

1. промышленная политика, ориентированная на импорт замещение;
2. экспортоориентированная промышленная политика.

Ориентированный на импорт замещение политика основана на комплексе мер, направленная на производство тех товаров, которые ранее были импортированы. Такая политика ведется с целью создания условий для укрепления промышленности страны, обеспечения экономической свободы и накопления капитала. Такая политика применяется в различных формах:

- Применяется как политика естественного развития, политика совершенствования. При применении этой политики, страна в первую очередь, приобретает товар, а в дальнейшем сама производит и продает.
- Обдуманная политика развития. Развивающиеся страны считают благоприятным ранее импортируемые товары производить внутри страны.
- Появляется необходимость производства импортированных товаров, в связи с войнами, блокадой и др. чрезвычайными случаями.
- Необходимость производства импортированных товаров связан недостатком валютных средств.

При применении этой политики государство опирается на различные способы:

- а) ликвидируются запреты, связанные ввозом в страну товаров;
- б) разрешается ввоз товаров только в определенном количестве;
- в) разрешается применять ускоренные амортизационные отчисления. Этот способ имеет существенное значение с точки зрения морального износа оборудования, хотя приводит к снижению уровня доходности.
- г) осуществляются налоговые льготы;
- д) предпринимают протекционистские меры.

Если цена импортируемого товара ниже, чем в стране, для эквивалентности цен местными товарами применяется налог на импорт.

Вышеназванная политика осуществляется в следующих этапах:

- производство конечных потребительских товаров;
- производство промежуточных товаров, полуфабрикатов;
- производство производственных средств.

Производство потребительских товаров в стране, в первую очередь, связано с тем, что рыночный риск здесь отсутствует. Так как, производимые товары гораздо раньше были импортированы, поэтому известно сколько должно быть потреблено. Во-вторых, на производство этих товаров, по сравнению с промежуточными товарами и производственными средствами требуется гораздо меньше финансовых средств. В-третьих, производственная технология этих товаров сравнительно проще, приобретение гораздо легче, гораздо меньше требуются профессиональные кадры.

При достижении уровня производства товаров развитых стран, увеличении доходности, расширении объема рынка, переходят на производство промежуточных товаров, а в конечной стадии на производство производственных средств.

Политика в направлении заменяющегося импорта приводит к следующему:

1. на рынке появляется изобилие. Обеспечивается эластичность на рынке-цены определяются по спросу и предложению. Появляется изобилие инвестиций.
2. Вложенные средства находят крупных инвесторов, которое позволяет использовать национальное достояние иностранным предпринимателям.
3. Это политика не может снижать поток импорта и валюты. Когда страна импортирует один товар, возможно контролировать его потребление. Если товар производится в стране, то его потребление либерализуется, и тогда государству трудно его контролировать. В этом случае, для производства этого товара, импортируемые сырье и материалы трудно контролировать. А это позволяет импорту по сравнению с предыдущим состоянием расширится.
4. Сокращается накопление. Из-за инфляции население вместо накопления, потребляет. Так как, деньги обесцениваются, во избежание потерь, деньги меняют на товары. Также учитывая, что процентная ставка низкая, накопление теряет смысл. А это в свою очередь, говорит о сокращении инвестиционных фондов.
- 5) Полностью запрет импорта приводит к производству низкокачественной, высокой себестоимостью товаров. Так, если на рынке не существует конкуренция, не ввозить товары, то какую-бы продукцию, и по какой цене не производили бы страны, они в любом случае потребляются. Поэтому производитель не думает о высоком качестве. Качество и себестоимость на повестке дня в

конкурентных условиях. А это в свою очередь, требует инвестиционные вложения на строительство предприятий или же привлечь иностранных инвестиций. Первое дает возможность использовать малые производственные мощности, второе – отказаться от политики запрета импорта.

- б) Это политика позволяет изменения в распределении доходов. Доходы от сельского хозяйства направляются в промышленность, от работника к работодателю и т.п.

Вышеназванная политика все меньше используется в управлении странами. Чем быстрее отказ от этой политики, тем быстрее страны могут избежать военный переворот, диктатуру и т.д., что происходила в таких странах, как Бразилия, Аргентина, Пакистан, Чили, Турция и др.

Изменение этой политики требует создания экономического и социального равновесия. Однако экспорт ориентированная промышленная политики, опираясь на собственные сравнительные преимущества, обоснует необходимость развития промышленности, международное разделение труда, интеграцию в мировую экономику.

Это политика предусматривает осуществление следующих мер:

- 1) Ликвидировать рыночные недостатки.
  - извлечь недостатки на рынке товаров, снизить государственное вмешательство на цены товаров. Исключая стратегические товары (хлеб, сахар, лекарство), где должно сохраняться государственное вмешательство, а цены на другие товары на рынке по мере их дефицита должны определяться свободно.
  - на рынке ресурсов также цены должны отразить уровень их дефицита. Заработная плата не должна искусственно завышена, необходимо применить позитивную процентную политику.
  - применить необходимые меры на валютном рынке, с начала вести политику реальных валютных курс, затем конвертацию.

Меры, которые были направлены на ликвидацию недостатков позволят интегрировать экономику страны в мировое сообщество и эффективно распределять богатство. Все это обоснует необходимость участия государства в управлении экономикой не в прямую, а косвенным образом.

- 2) сокращение таможенных налогов и либерализация импорта.
- 3) принятие мер для стимулирования экспортно-импортных операций:
  - развитие инфраструктур транспорта и связи; развитие банковского и страхового секторов;
  - для производства экспортируемого товара освободить от налога импортируемые сырье, материалы и оборудование;
  - оказывать дешевые кредитные услуги экспортному сектору;

- часть валюты от экспорта держать за рубежом, с помощью которой осуществлять импортные операции;
- повысить образовательный уровень экспортеров со стороны государства, проводить ярмарки и выставки для признания местных товаров, фирм на внешнем рынке;
- оказание государством помощи экспортерам при получении международных стандартов качества и их информированности;
- снижение бюрократических преград и запретов в экономической деятельности;
- стимулировать иностранную инвестицию. Иностранные инвестиции приносят валюту, формируют занятость и являются примером для внутренних инвесторов.

Считаем, что политика заменяющего импорта и экспорт направленная политика никогда не могут быть альтернативными. Их можно применять одновременно. Другими словами, если ранее созданный сектор экспортирует продукцию, то сектор на этапе формирования начинают импортировать. Здесь главный вопрос выбор эффективного применения политики.

По технологическому уровню производства промышленную политику можно рассмотреть по следующим направлениям:

- 1) Политика экспериментального производства;
- 2) Политика серийного производства.
- 3) Политика массового производства.

Последняя четверть XX века и начало XXI века характеризуется переходом развитых стран в постиндустриальный этап. Исторически, развитие промышленности берет свои истоки с конца XVIII века в Великобритании.

Развитие промышленности стало толчком развития капитализма. Исследование тенденций развития промышленности можно увидеть в теории «Длинные волны» Н.Кондратьева, который в период 30-70 лет исследовал изменения научно-технической революции.

Независимость страны наблюдается в пост промышленном этапе экономического развития. С конца 1980-х годов для пост промышленного уклада характерно развитие микроэлектроники, информационной технологии, биотехнологии, генной инжиниринга и др. Все это дало возможность с помощью электронной сети транснациональных корпораций объединять фирмы, контролировать качество продукции, вложить инвестиции, доставить продукцию своевременно и качественно. Ясно, что каждый из этих укладов в своем развитии прошел несколько этапов и в развитии страны ему принадлежит своеобразная роль. Последующий уклад пере-

нимая фундамент предыдущего уклада развивает производственные мощности и инфраструктуру.

Конкурентоспособность промышленности, его технологический уровень и эффективность определяется существующим производственным процессом и удельным весом технологических укладов в структуре выпущенной продукции. Этот уровень определяется не в мировом уровне, а в сравнении самыми лучшими мировыми опытами на мировом рынке. Сектор, выпускающий высокотехнологическую продукцию достигает дифференциальной научно-технической прибыли. Очевидно, что устаревшей технологией и продукцией не возможно достигнуть таких результатов.

Несмотря на то, что факторами глобальной интеграции являются технологический прогресс, снижение транспортных расходов, важной здесь является индивидуальность каждой страны к этому процессу. Участие развивающихся стран в процессе глобализации носит поверхностный характер. А развитые страны выступают в роли управляющего, диктующего и получают высокую прибыль. Для Азербайджана имеются широкие возможности участия в процессе глобализации. Несмотря на имеющиеся высокие потенциальные возможности, для правильной их реализации нужно выбрать эффективную промышленную политику. Практика показывает, что если вложенные инвестиции на человеческий капитал совместить импортом технологий можно продемонстрировать динамические изменения в экономическом развитии.

Считаем, что трансформационный период в странах модернизации промышленной политики должна занимать приоритетное место. В основе модернизации стоит то, что ранее малоразвитые страны изменением технологического уклада добились интенсивного экономического развития. После второй мировой войны опыт некоторых западно европейских и восточных стран доказали это. Такая стратегия модернизации подразумевает кооперацию производственных отраслей, определяющих направления развития производственных резервов.

В то же время такого рода модернизация не обходилась без инвестиций, финансовой помощи (план Маршалла) развитых стран. В свою очередь, это позволяет эффективной реализации финансовых, научных, социально-культурных резервов и их быстрой интеграции в мировую экономику.

В каждом технологическом укладе место стран оценивается по услугам, оказанным для формирования конкретного уклада. Надо отметить, что развитые страны производят и экспортируют наукоемкие, развивающиеся- трудоемкие товары. По известной теории Хекшер-Олина экспортеры трудоемких товаров импортируют капиталоемкие товары. Это

характеризует торговые отношения развитых и развивающихся стран. Так, между промышленно развитыми странами в структуре производственных факторов большая разница не наблюдается.

Следует отметить, что такие страны как США, Германия, Англия, Япония, Франция являясь автором высокой технологии, которые характеризуют новейшие научно-технические достижения, производство новой продукции носит экспериментальный характер. Страны, в которых новшество быстро перенимается, здесь происходит серийное производство продукции. Такие страны как Сингапур, Южная Корея, Малайзия в последнее время в этой сфере достигли больших результатов. В то же время, развивающиеся страны занимаются экспортом сырья и материалов, массовым производством.

Отметим, что из экспериментального производства переход к массовому производству связан временным фактором. Правда заключается в том, что «господство технологий – господствует историей».

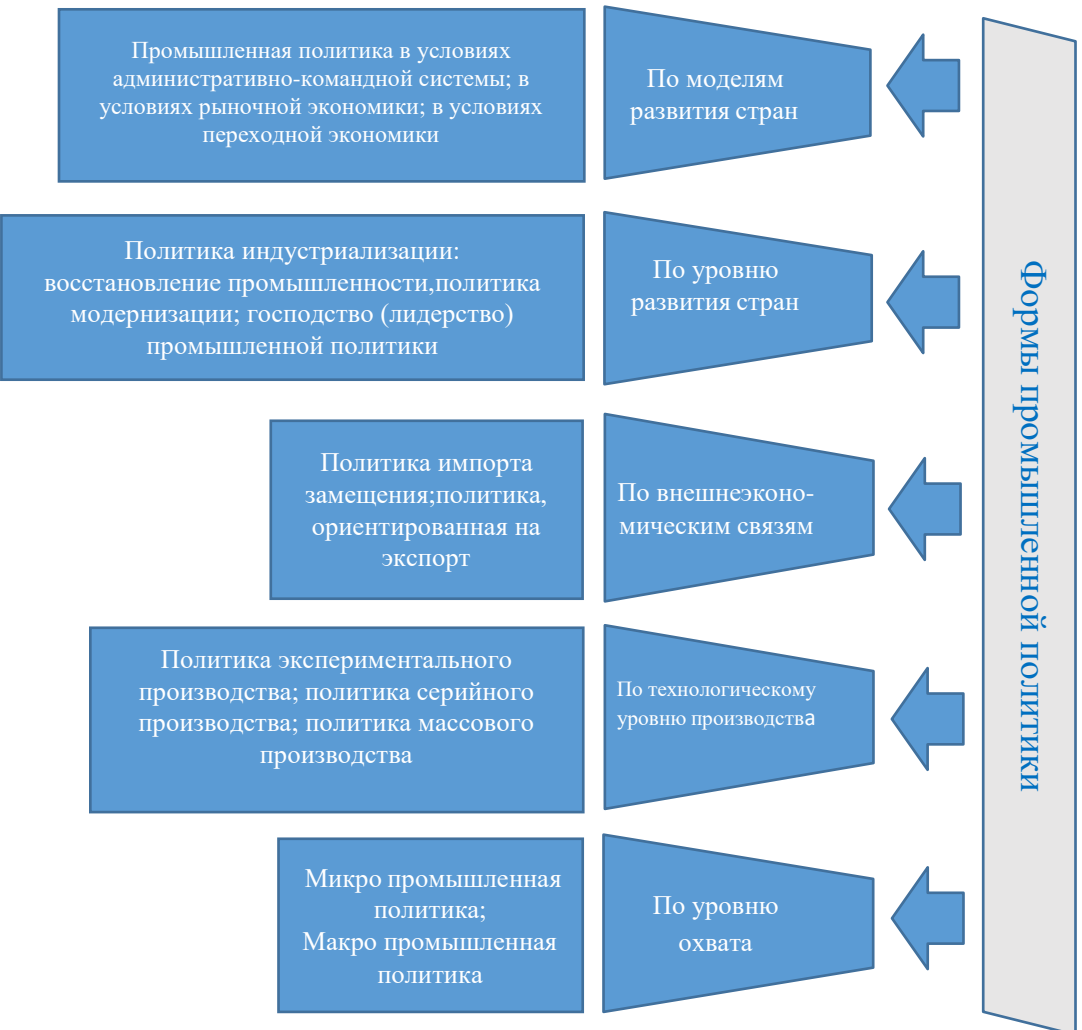
По охвату промышленная политика отражает составной элемент экономической политики, хотя промышленную политику можно классифицировать на макро и микро политику. Макро промышленная политика являясь комплексом мер обуславливает развитие промышленности. Другими словами, она влияет на все рыночные субъекты, обеспечивает активизацию формирования экономической, правовой, институциональной, организационной сферы.

Отметим, что макроэкономическая политика создает равные условия для рыночных субъектов, она носит либеральный характер. Этот закон позволит государству создать порядок в рыночных структурах по налогам, финансам, таможенным режимам.

Микро промышленная политика носит селективный характер, которая связана конкретной сферой промышленности, различными предприятиями, отраслями, промышленностью региона. Здесь регулирующая функция государства, вмешательство государства в реальный сектор ярко проявляет себя. Вместе с этим селективное покровительство промышленности для формирования инфраструктуры и правовой среды рыночных структур соответствует оптимальным целям субъектов промышленной политики.

Активное макро и эффективная микро промышленная политика требует немедленного выполнения организационных и экономических условий. Так, при выдвижении какого-то предложения, следует оценить его не по конечным результатам в какой-то стране, в какое-то время, а в местных условиях, как подходит к конкретной отрасли. Считается необходимым применение селективной микро промышленной политики в странах, которых охватил кризис.

На наш взгляд, представленная схема дает ясную картину о формах промышленной политики.

Схема 1. Формы промышленной политики (составлена автором)

Отметим, что покровительство государством приоритетных промышленных секторов позволит возродить и оптимизировать возможности реального сектора экономики.

Литература:

1. Булатов А.С. Экономика. М. Эксмо, 2016, с.236
2. Rodrik D. Industrial Policy for the Twenty-First Century. Harvard University, 2004 [Electronic resource]. URL: <http://www.hks.harvard.edu/fs/drodrik/Research%20papers/UNIDOSep.pdf>
3. Graham O.L., Jr. Losing Time: The industrial Policy Debate. Harvard University Press, 1994. 384 с. 18.
4. Glasstetter W. Allgemeine Wirtschaftspolitik. Mannheim, 1992 (G, I) ГМ; Eucken W. Grundsätze der Wirtschaftspolitik. Tübingen, 1955. 6 Aufl. 1990 (GI.);
5. Смит А. Богатство народов. М.: Эксмо, 2016
<https://publications.hse.ru/books/82221624>
6. David Ricardo/ On the Principles of Political Economy and Taxation/1817/p/236-238

UOT 338 (479.24)

AZƏRBAYCANDA PUL SİYASƏTİ, QIYMƏT SABİTLİYİ VƏ İQTİSADI İNKİŞAF

Murad Zaman oğlu HACIYEV

*Qərbi Kaspi Universiteti
İqtisadiyyat kafedrasının müəllimi*

m.hacibeyli@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə məqsəd Azərbaycanda iqtisadi inkişafın pul siyasəti və qiymət sabitliyi siyasəti ilə əlaqəsini göstərməkdən ibarətdir. Araşdırma zamanı müqayisəli təhlil və müşahidə metodundan istifadə edilmişdir. Hazırda izlənən pul siyasəti ilə nə dayanıqlı bir qiymət sabitliyinə, nə də istiqrarlı potensial iqtisadi böyüməyə nail olmaq mümkündür.

Açar sözlər: pul siyasəti, qiymət sabitliyi, gəlir bölgüsü, məşğulluq, faiz dərəcələri

ДЕНЕЖНАЯ ПОЛИТИКА, ЦЕНОВАЯ СТАБИЛЬНОСТЬ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

Цель статьи - показать связь между экономическим развитием в Азербайджане с политикой денежно-кредитной политики и ценовой стабильности. О невозможности достичь устойчивой ценовой стабильности и устойчивого потенциального экономического роста с текущей денежно-кредитной политикой. В исследовании использовался сравнительный анализ и метод наблюдения.

Ключевые слова: денежно-кредитная политика, стабильность цен, распределение доходов, занятость, процентные ставки

MONETARY POLICY, PRICE STABILITY AND ECONOMIC DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN

SUMMARY

The purpose of the article is to show the link between economic development in Azerbaijan with monetary policy and price stability policy. A comparative analysis and observation method has been used in a study. At the moment of monetary policy, it is possible to achieve neither a sustainable price stability nor a decent potential economic growth.

Keywords: monetary policy, price stability, income distribution, employment, interest rates

Giriş. Məqalədə öncə pul siyasəti və qiymət sabitliyi haqqında dünyada mövcud olan nəzəriyyələrə və bu sahədə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə yer verilmişdi. Məqalənin ikinci qisminə Azərbaycanı keçmişdə və hazırda davam edən pul siyasəti və onun qiymətlər üzərində təsiri araşdırılmışdı. Sabit qiymətlərin iqtisadi inkişaf üçün nə dərəcədə önəmli olduğu qeyd olunmuş və Azərbaycan iqtisadiyyatında qiymət sabitliyi və iqtisadi inkişafa nə dərəcədə nail olunduğu göstərilmişdi.

Mərkəzi Bankın pul siyasəti bəzi mühüm iqtisadi dəyişikliklər (faiz dərəcəsi, istehsal, işsizlik səviyyəsi, qiymətlər və gözlənilən inflyasiya) üzərində əhəmiyyətli dəyişikliklər yarada bilər. Bu siyasət və onun təsirləri bütün iqtisadçılar tərəfindən daima yaxından izlənən prosesdir. Bu məqalədə Mərkəz Bankının əsasən pul və inflyasiya siyasəti prioritetlərini araşdırmağa çalışacağıq. Qiymət sabitliyi isə qiymətlərin ümumi səviyyəsinin zamanla sabit qalması və ya aşağı səviyyədə artım olmasını ifadə edir. Bütün dünyada pul siyasətinin əsas məqsədi qiymət sabitliyidir. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi öz səlahiyyətləri çərçivəsində ölkədə qiymətlərin sabitliyini təmin etməkdən ibarətdir [2]. Qiymət sabitliyi pul siyasətinin əsas məqsədi olduğunda, bu məqsədə nail olmaq üçün hansı yanaşma vacib olduğu meydana çıxır.

Sabitlik dinamik bir anlayış olub bir sistemin müvəqqəti dalğalanmasından sonra hədəflənən bir tarazlığa dönmə qabiliyyətini ifadə edir. Digər tərəfdən qiymət sabitliyi, böyümə və məşğulluq kimi pul siyasətinin uzunmüddətli əsas məqsədləri üçün iqtisadi vahidlərin qərar qəbul edilməsi proseslərində təsirli olmayan, nisbətən aşağı və sabit bir inflyasiya nisbətini təmsil edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi tarazlığı pozmayacaq şəkildə illik inflyasiya dərəcəsi 2% - 2,5% - dək olduğunda bu cür davamlı inflyasiya dərəcəsi qiymət sabitliyi hesab olunur. Bəzi iqtisadi cərəyanlarda (Məsələn, Keynsçilik) belə inflyasiyanı iqtisadi inkişaf üçün faydalı hesab edirlər [3, səh.102-103]. Bu halda pulun izafi dəyəri saxlanılır. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti üçün bu növ inflyasiya xasdır. Mülayim inflyasiya müəyyən dərəcədə iqtisadiyyatı hərəkətə

gətirir, onu stimullaşdırır. Çünki, əhali qiymətlərin artımını gözlədikdə onlar daha çox məhsul və xidmətlərdən istifadə etməyə çalışır, nəticədə istehsalçılar təklifi artırır, sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşır və bazarlarda bolluq yaranır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bu göstəricinin bir-iki faiz üzərində olan inflyasiya qiymət sabitliyinə uyğun olacağı düşünülür. Əksər ölkələrdə, qiymətlər bir çox illərdə qalxır, başqa sözlə, kiçik olsa belə, həmişə inflyasiya baş verir.

Qiymətlərin qeyri-sabitliyi çox vaxt inflyasiya və deflyasiya şəklində baş verir. Qiymətlərin düşməsi tez-tez qarşılaşılan bir vəziyyət olmadığından qiymət istiqrarsızlığı inflyasiya görüntüsü yaradır. Qiymət sabitliyi öz-özünə yaranan bir vəziyyət deyil. Qiymət sabitliyinə və inflyasiya ilə mübarizəyə nail olmaq üçün siyasi baskılardan uzaq qısamüddətli hədəflərin əvəzinə uzun müddətli və aşağı inflyasiya hədəf və məqsədlərindən imtina etməyən qərarlı iqtisadi siyasətin tətbiqi tələb olunur. Buna görə iqtisadi ədəbiyyatlarda və aparılan tədqiqatlarda qiymət sabitliyinin olması üçün ilkin şərt kimi mərkəzi bankın müstəqilliyi ön plana çəkilir. Mərkəzi bankların müstəqilliyi isə çatmaq istədiyi hədəfləri müəyyənləşdirərkən sərbəst və məqsədli şəkildə hərəkət edən müstəqil effektiv vasitələrlə mümkün olur. Məsələn, ABŞ-da Mərkəzi Bankın (FES) sədr postuna namizədlər "şahin" və ya "göyərçin" adlandırılır. "Şahinlər" daha çox inflyasiya, "göyərçinlər" isə işsizlik barədə düşünülür. Başqa sözlə, pul siyasətinin sərtləşdirilməsinin, o cümlədən faizlərin artırılmasının tərəfdarı olanlara "Şahinlər", yumuşaq pul siyasətinin, o cümlədən faizlərin aşağı saxlanılmasının tərəfdarı olanlara isə "Göyərçinlər" deyilir [4].

İnkişaf etmiş ölkələrdə qiymət sabitliyinin təmin edilməsi pul siyasətinin getdikcə daha vacib hədəfi halına gəlsə də, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu məsələ ilə bağlı ortağ bir fikir birliyi formalaşmamışdır. Çünki, bu ölkələrdə böyümə və məşğulluğun təmin edilməsi, beynəlxalq ticarətdə rəqabət qabiliyyəti və maliyyə bazarlarında sabitlik kimi müxtəlif hədəflər və şərtlər həyata keçirilməlidir. Bu vəziyyət dövlət və mərkəzi bankların qiymət sabitliyinin pul siyasətinin yeganə məqsədi kimi müəyyən edilməsi yönündə ortağ qərar qəbul etməsini çətinləşdirir. Qiymət sabitliyi iqtisadi və sosial sabitliyin əvəzsiz şərtidir. Qiymət sabitliyi təmin edilmədikdə, bir ölkənin iqtisadiyyatı, siyasi və sosial strukturu ciddi şəkildə əziyyət çəkir [5]. Qiymət sabitliyinə nail olunmadıqda yaranan mümkün problemlər aşağıdakı kimi verilmişdir:

- iqtisadiyyatın qərar qəbul ediciləri investisiya və istehlak qərarları qəbul edərkən nisbi qiymət dəyişikliklərini asanlıqla fərqləndirə bilmirlər və doğru qərarlar qəbul etmək üçün kifayət qədər biliklərə malik ola bilmələri mümkün deyil. Yüksək inflyasiya ev təsərrüfatlarının və firmaların qiymət alqısını çətinləşdirir.
- inflyasiya zamanı bazardakı subyektlər gələcəyi proqnozlaşdırma bilmədikləri üçün maliyyə bazarları öz vasitəçilik funksiyaları normal bir şəkildə icra edə bilmir.

- yüksək inflyasiya dövrlərinə investorlar xüsusilə uzunmüddətli investisiyalarda zamanı riskdən qorunmaq üçün mənfəət dərəcəsinə əlavə olaraq yaranan qeyri-müəyyənlik səbəbiylə riskə görə mükafat (risk premium) tələb etmələri real faiz dərəcələrini yüksəldir.
- qiymət sabitliyinin təmin olunmadığı dövrlər həyata keçirilən iqtisadi siyasətə güvənsizliyi artırır, nəticədə hökumətlər uzunmüddətli iqtisadi proqramları həyata keçirə bilmirlər.
- inflyasiya beynəlxalq bazarlarda iqtisadiyyatın rəqabət gücünü azaldır. İnkişafını xarici mənbələr hesabına təmin etmək istəyən ölkələrə gələn xarici kapital axınları real sektorlara yönəlmək əvəzinə qısamüddətli spekulativ investisiyalara yönəlir.
- yüksək inflyasiya əmək bazarının effektiv fəaliyyətini əngəllədiyi kimi, gəlir səviyyəsini aşağı gəlirlilər əleyhinə dəyişərək ədalətli gəlir bölgüsünə də mane olur.
- yüksək inflyasiya fərdlərin qərar qəbul edərkən gələcəyə baxaraq onu nəzərə almaq əvəzinə keçmişə baxaraq qərar vermələrinə səbəb olur. Buna görə də yüksək qiymət gözləntisi özü-özünü təmin edən bir mexanizm yaradır.

İnflyasiyanı ən aşağı xərclə düşürməyin yolu əhalinin inflyasiya gözləntilərinin dağıdılmasına bağlıdır. Davamlı və yüksək inflyasiya şəraitində olan ölkələr inflyasiya ilə mübarizədə yaşadıkları ən böyük problemlərdən biri keçmişdəki inflyasiyanın gələcəkdəki inflyasiyasını müəyyənləşdirməkdir. İnflyasiyadan qorunmaq məqsədilə keçmiş inflyasiyaya fokuslanmış hər cür anlaşma inflyasiyanı azaltmır, əksinə çətinlik yaradır.

Dünyada Mərkəzi Bankların pul siyasətinin başlıca hədəfləri aşağıdakı şəkildə sıralanır və bu hədəflər arasında “qiymət sabitliyinin təmin edilməsi” əsas məqsəd olaraq təsbit edilmişdir [8].

Bu da inflyasiyanın nəzarət altında tutulması anlamını daşıyır.

- qiymət sabitliyini təmin etmək (inflyasiyanın idarə edilməsi)
- valyuta məzənnələrində sabitliyin (tarazlığın) təmin edilməsi
- iqtisadi böyümə hədəflərinin həyata keçirilməsi
- tam məşğulluq səviyyəsini təmin etmək (işsizliklə mübarizə)
- faiz dərəcələrində sabitliyinin təmin edilməsi (qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması və sağlam investisiya mühiti)

Azərbaycanda maliyyə sisteminin sabitliyin təmin edilməsi kimi qiymət sabitliyi ilə paralel önəmə sahib olan Mərkəzi Bankın bir funksiyası Maliyyə Bazarına Nəzarət Palatasının yaranması ilə birlikdə ona devr edildi.

Bildiyimiz kimi iqtisadi tənzimləmə zamanı monetar və fiskal siyasətdən istifadə edilir. Təcrübədə qısamüddətli tənzimləmə monetar siyasət vasitəsilə aparılır. Birincisi onu qeyd etmək ki, Mərkəzi Bankın monetar siyasətin əsas məqsəd və vəzifəsi qiymət sabitliyini təmin etməkdir. Mərkəzi Bank haqqında qa-

nunda qeyd olunduğu kimi, Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi öz səlahiyyətləri çərçivəsində ölkədə qiymətlərin sabitliyini müəyyən etməkdir [2]. Mərkəzi Bank valyuta məzənnəsi, pul kütləsi və faiz dərəcələrini tənzimləmək vasitəsilə inflyasiya proseslərinə təsir göstərir. Qiymət sabitliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə ziddiyyət olmadığı müddətcə hökumətin "iqtisadi böyümə" və "məşğulluq" siyasətini dəstəkləyir. Inflyasiyanın hədəflənməsi qiymətlərin sabitliyinin əsas hədəf kimi götürüldüyü pul siyasəti rejimidir. Təəssüf ki, Azərbaycan Mərkəzi Bankı son illərdə gördüyü "qiymət sabitliyi" siyasəti, yəni inflyasiyanın qarşısının alınması siyasəti uğurlu olmamışdır. Halbuki Mərkəzi Bank qiymətlərin sabitliyi üçün məsuliyyət daşıyır. Qiymət sabitliyinin mümkün olmamasının əsas səbəblərindən biri də inflyasiya hədəflənməsi siyasətinin Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən tətbiq edilməməsidir. Əksər mərkəzi banklar inflyasiya hədəflənməsinə keçməklə əsas diqqətini aşağı və stabil inflyasiya hədəfinə nail olmağa yönəldirlər. Bu zaman məcmu buraxılışa nisbətən az diqqət yönəldilir. Bildiyimiz kimi, bu rejimin uğurlu ola bilməsi üçün mühüm şərtlərdən biri də Mərkəzi Bankın müstəqilliyinin təmin olunmasıdır. Çünki tam müstəqil pul siyasətini real şəkildə tətbiq edə bilmir və siyasi təsirlərdən azad deyildir. Əksər ölkələrdə hökumətin bəzən rəsmi, bəzən isə bağlı qapılar arxasında mərkəzi bankın qərarlarına təsir etmək imkanı vardır. Dünyada mərkəzi bankların müstəqilliyi üzrə tendensiya durmadan artmaqdadır. Bu səbəbdən mərkəzi bank sədrliyinə namizədlər diqqətlə öyrənilir. Dünya nümunəsində görə bilərik ki, iqtisadi böyümə üçün əsas edilməli olan qiymət sabitliyinin təmin olunmasıdır.

Inflyasiya şəraitində investorlar investisiya qərarlarını təxirə salırlar və əmanət sahibləri də əmanət qərarlarını. Bu da istehsalın azalması və xərclərin çoxalması ilə nəticələnərək inflyasiya baskısı təsirini artırır. Uzunmüddətli böyüməyə ən böyük dəstək Mərkəzi Bankın əsas vəzifəsi olan *qiymət sabitliyi* olmalıdır. Bunun üçün mərkəzi banklar periodik olaraq cari iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq uçot dərəcələri siyasətinə müraciət edirlər.

Uçot dərəcələri niyə bu qədər önəmlidir?

Mərkəzi banklar iqtisadi fəallığı yüksək və inflyasiyanı aşağı səviyyədə saxlamaq üçün qısamüddətli siyasətə üstünlük verirlər. Uçot faiz dərəcələrinin artırılması iqtisadi fəallığı azaldır, aşağı faiz isə onu canlandırır. Bu zaman yüksək faiz inflyasiya yaradır yoxsa, yüksək inflyasiya yüksək faiz dərəcələrini yaradır sualı iqtisadçıları daima düşündürür. Siyasi qərarvericilər isə yüksək faizlərin yüksək inflyasiya yaratdığını düşünürlər. İqtisadi ədəbiyyatlarda bu məsələ geniz müzakirə olunmaqla bərabər, böyük əksəriyyət faizlərin sərmayenin bir maliyyəti, yəni faizlərin pulun kirası olduğu və inflyasiyaya görə formalaşdığı görüşündədirlər. Bu baxımdan, ölkəmizin son iqtisadi tarixinə nəzər salmaq faydalıdır. Həm praktika, həm də nəzəriyyədən bilirik ki, uçot dərəcəsi aşağı olduqda kreditlər vətəndaşlar üçün əlçatan xarakter alır. Yəni, kommertiya banklarının verdikləri kreditlərin faiz dərəcələri enir və beləliklə

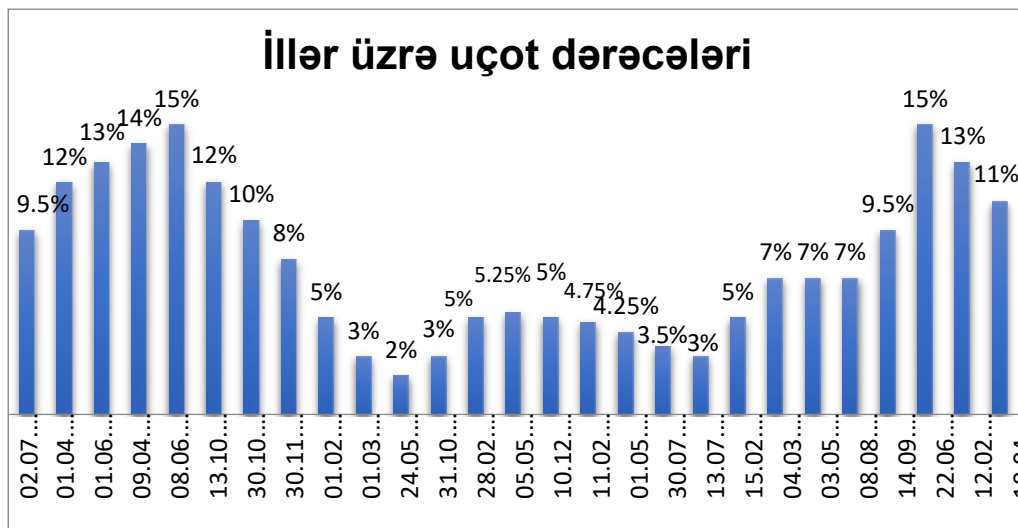
insanlar kredit əldə etməyə can atırlar. Bu zaman insanların sahib olduğu pul kütləsi artır və edilən alış-veriş həcmi də artmış olur. Beləliklə artan tələb məhsulların qiymətlərini yüksəldir. Məhsul həcmi azaldıqca isə satıcılar qiymətləri yüksəltməyə başlayırlar. Başqa sözlə Mərkəzi Bankın pul kütləsini genişləndirilməsi real faiz dərəcələrinin aşağı düşməsinə səbəb olur ki, bu da investisiya qoyuluşu maliyyətini azaldır və beləliklə yatırımların miqdarı artır. Yatırımların artması ümumi tələbi artırır və nəticədə hasilatın miqdarı da artır.

Azərbaycanda 02.07.2006 - 15.02.2016 - cı illər arasındakı 11 il ərzində Mərkəzi bank 20 dəfə uçot dərəcələrində dəyişikliyə getmişdir. İnflyasiya səviyyəsi ortalama 7% - 8% səviyyəsində seyr edərkən, uçot dərəcələri ortalama 7% arasında idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hədəflənən inflyasiya siyasəti olmadığı üçün bu durumda nəticənin uğurlu olub-olmadığını deyə bilmirik. Ümumi qiymətləndirmə etsək vəziyyəti qənaətbəxş hesab etmək olar. Burda inflyasiya dərəcələri ilə uçot dərəcələri arasında bir yaxınlıq olduğu görülməkdədir. Azərbaycanda uçot dərəcəsinin ən yüksək həddi Mərkəzi Bankın müvafiq qərarı ilə ilk dəfə 2008-ci ilin iyun ayında, sonrakı illərdə isə 14 sentyabr 2016 və 22 iyun 2017-ci ildə 15%-ə bərabər olub. Uçot dərəcəsinin ən aşağı həddi isə 2009-cu ilin may ayında qəbul edilən qərarla 2% olub.

№	İllər	Uçot dərəcəsi
1	02.07.2006	9.5%
2	01.04.2007	12%
3	01.06.2007	13 %
4	09.04.2008	14%
5	08.06.2008	15%
6	13.10.2008	12%
7	30.10.2008	10%
8	30.11.2008	8%
9	01.02.2009	5%
10	01.03.2009	3%
11	24.05.2009	2%
12	31.10.2010	3%
13	28.02.2011	5%
14	05.05.2011	5.25%
15	10.12.2012	5%
16	11.02.2013	4.75%
17	01.05.2014	4.25%
18	30.07.2014	3.5%
19	13.07.2015	3 %
20	15.02.2016	5 %

Cədvəl 1. 02.07.2006 - 15.02.2016 - cı illər arası MB uçot dərəcələri

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən AR Mərkəzi Bankının rəsmi internet sahifəsində çıxan rəqəmlər əsasında hazırlanıb.

Qrafik 1. 02.07.2006 - 15.02.2016 - cı illər arası MB uçot dərəcələri

Hal-hazırda Azərbaycan Mərkəzi Bankı bahalı pul siyasəti həyata keçirir, devalvasiyadan sonrakı qısa müddətdə Azərbaycanda uçot faiz dərəcəsi 2015-ci ildə 3,5%-dən 3% endirilmiş, 2016-cı ildə isə bir neçə dəfə dəyişikliyə uğramış, 5%, 7%, 9,5% və nəhayət 15%-ə yüksəlmişdir. 2016-cı ildən sonrakı 7 il ərzində Azərbaycanda Mərkəzi Bankın uçot dərəcələrində yüksəlmə müşahidə edilməkdədir. Hətta 2008-ci ildən sonra ən yüksək 15 %-lik uçot dərəcəsi qeydə alınmışdır.

No	İllər	Uçot dərəcəsi
1	04.03.2016	7%
2	03.05.2016	7%
3	08.08.2016	9,5 %
4	14.09.2016	15%
5	22.06.2017	15%
6	12.02.2018	13%
7	10.04.2018	11%

Cədvəl 1. 04.03.2016 – 10.04.2018 - cı illər arası MB uçot dərəcələri

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən AR Mərkəzi Bankının rəsmi internet sahifəsində çıxan rəqəmlər əsasında hazırlanıb.

Uçot dərəcəsi ölkədəki cari iqtisadi vəziyyət və inflyasiya səviyyəsi nəzərə alınaraq təyin edildiyi üçün Azərbaycanda Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsidəki dəyişiklikləri də inflyasiya səviyyəsi ilə uyğunlaşdırması ilə

bağlıdır [6]. Azərbaycanda Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsi çox vaxt simvolik xarakter daşıyıb. Mərkəzi Bank qlobal maliyyə böhranı, neft böhranları və s. zamanlarda uçot dərəcəsinin dəyişdirilməsi barədə qərarlar qəbul edib.

Müşahidələr göstərir ki, həmşə Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsi ilə kredit faizləri arasında kəskin fərq olub. Günümüzə hələ də bu fərq ortadadır. Hazırda Mərkəzi Bank tərəfindən istehlak kreditləri üçün müəyyən edilmiş limit 29 faiz, uçot dərəcəsi 11 faizdir. Yəni, Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsi ilə kredit faizləri arasında 3 dəfəyə yaxın fərq var. 2015-ci ildə devalvasiyadan öncə isə uçot dərəcəsi 3 faiz, uçot dərəcəsi ilə kredit faizləri arasında aradakı fərq isə təqribən on dəfə idi. Bu durum heç də iqtisadi qanunlarla izah edilə bilməz. Bu o deməkdir ki, Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsi kredit bazarına və kredit faizlərinə heç bir təsir göstərmir. Son 10 aprel 2018 qərardan sonra da kredit faizlərinin dəyişəcəyi gözlənilmir. Köhnə illərin təcrübəsinə əsasən deyə bilərik ki, kredit faizləri nə artacaq nə də azalacaq. Səbəb odur ki, Mərkəzi Bankın uçot dərəcələri bazara təsir göstərmir. Mərkəzləşdirilmiş kreditlərin kommertiya banklarına cəlb etdiyi vəsaitlərdə payı olduqca azdır. Bankların cəlb etdikləri vəsaitlərin təxminən 4/5-ü Mərkəzi Bankdan kənar mənəblər hesabına cəlb edilir. Mərkəzləşdirilmiş resursların bank bazarında əhəmiyyətli payı az olduğu üçün Mərkəzi Bankın mərkəzləşmiş kreditlər resurslarından kommertiya banklarının faydalanmasına imkan vermir və kredit faizlərinə təsir edəcək səviyyədə faydalanmasına səbəb olmur. Ona görə də MB-nin uçot dərəcələrini dəyişdirməsi birmənalı şəkildə kredit faizlərinə və kredit bazarına hər hansı bir təsiri etmir. Mərkəzi Bankın etdiyi dəyişikliyın əslində uçot dərəcəsinin yüksək inflyasiya səviyyəsinə uyğunlaşdırılması deyilsə daha doğru olar. Halbuki dünya təcrübəsindən bilirik ki, iqtisadi konyunkturada baş verən dəyişikliklərə reaksiya olaraq mərkəzi bank uçot dərəcəsinə həm azalda, həm də artırma bilər (pul təklifini artırıb, azalda bilər) [7]. Uçot dərəcəsinin yüksəldilməsi kommertiya banklarının kredit əldə etmək istəyini azaldır, bununla da ölkədəki pul təklifini azaltmağa çalışan hökumətlər və mərkəzi banklar istehsalın aşağı düşməsi və işsizliyin artımı hesabına inflyasiya templərinin aşağı düşməsinə nail olurlar. Avropa Birliyi ölkələrində isə bunun əksini edirlər. Uçot dərəcəsi aşağı salınması hökumətlər və mərkəzi banklar tərəfindən o halda edilir ki, istehsalın düşməsinin qarşısını almaq və müəssislərə dəstək olmaq tələb olunur. Nəticədə iqtisadiyyatın pulla “doldurulması” baş verir ki, bu da inflyasiya ilə nəticələnə bilər. Bəzən bunu “inflyasiya kreditləşmə siyasəti” də adlandırırlar.

Nəticə. Hesab edirik ki, Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilən pul siyasəti kifayət qədər effektiv deyil. Hazırda izlənilən pul siyasəti ilə nə dayanıqlı bir qiymət sabitliyinə, nə də istiqrarlı potensial iqtisadi böyüməyə nail olmaq mümkündür. İdxal-ixracda yüksək mənfi saldo, yüksək borc yükü və iki rəqəmli inflyasiya göstəriciləri bu qənaətə gəlməyimizə səbəb olur. Təkcə pul siyasəti ilə bütün makroiqtisadi məqsədlərə optimal səviyyədə nail olmaq

mümkün deyil. İqtisadi siyasət bütün makroiqtisadi hədəfləri müşahidə edən vahid bir yanaşmada aparılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı rəsmi internet səhifəsi
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı rəsmi internet səhifəsi
www.cbar.az
<https://www.cbar.az/pages/faq/monetary-policy/>
3. Rudiqer Dornbuş, Stenli Fişer, Riçard Stars “Makroiqtisadiyyat” 2015
4. Türkiyə`nin Ekonomi Dergisi
<http://www.derinekonomi.com/gundem/fed-koltuguna-sahin-mi-yoksa-guvercin-mi-konacak/>
5. Yrd.Doç.Dr. Abdullah Takım “Türkiyə`de Para Politikası Stratejilerinin Fiyat İstikrarına Etkisi: Enflasyon Hedeflemesi Örneği” Zkü Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 7, Sayı 13.
6. Uçot dərəcəsi https://az.wikipedia.org/wiki/Uçot_dərəcəsi
7. <http://banco.az/az/news/ucot-dereceleri-niye-deyisir>
8. Price stability, financial stability and efficiency, and monetary policy
<https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2006/html/sp060707.en.html>

UOT 336.77**KREDİT SİYASƏTİ VƏ BANKIN FƏALİYYƏTİNDƏ ONUN ROLU**

Vəfa Salman qızı ƏZİZOVA*Qərbi Kaspi Universiteti
İqtisadiyyat kafedrasının doktorantı**veffa72@gmail.com*

XÜLASƏ

Məqalədə kredit siyasətinin mahiyyəti açıqlanmış, onun bank fəaliyyətində yerinə yetirdiyi vəzifələr müəyyən edilmişdir. Kredit siyasəti və kredit strategiyasının qarşılıqlı əlaqələri izah olunmuş, onların formalaşmasına təsir edən amillərin izahı verilmişdir. Kredit siyasətinin tərkibi elementləri şərh olunmuşdur. Kredit siyasətinə yanaşmalarda rus və azərbaycanlı alimlərin münasibətləri təhlil olunmuş, həmin məsələyə müəllifin fikri bildirilmişdir.

Sonda bankların inkişafı istiqamətində kredit siyasətinin rolu və yaratdığı müsbət meyllər müəyyən olunmuşdur.

Açar sözlər: kredit siyasəti, kredit strategiyası, kredit bazarı, kredit prosesi.

**КРЕДИТНАЯ ПОЛИТИКА И ЕЕ РОЛЬ В БАНКОВСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ****РЕЗЮМЕ**

В статье раскрывается сущность кредитной политики, определяются ее исполняемые обязанности банковской деятельности. В ней рассматривается взаимосвязь кредитной политики и кредитной стратегии, а также факторы влияющие на ее формирования. Исследуются составные элементы кредитной политики. Проводится анализ подхода к кредитной политике русских и азербайджанских ученых, отмечена точка зрения автора к этой проблеме.

В заключении определяется роль кредитной политики в развитии банковской деятельности и созданные ею положительные тенденции.

Ключевые слова: кредитная политика, кредитная стратегия, кредитный рынок, кредитный процесс.

CREDIT POLICY AND ITS ROLE IN THE BANK ACTIVITIES

SUMMARY

The article covers the essence of credit policy. The duties in the banking activity were specified as well. Credit policy and mutual relationships between credit strategies were clarified, explanation of the factors that affect their formation was determined. Content elements concerning credit policy were elucidated. Russian and Azerbaijani scholars' opinions of credit policy were analyzed, finally the author's opinion was expressed on the issue.

In the end of the article the role of credit policy for the development of banks was defined, hence positive trends are created by the company and it is also discussed in the article.

Key words: credit policy, credit strategy, credit market, credit process.

Hər bir bankın normal və dayanıqlı fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan bir çox amillər vardır. Onlardan biri də bankın fəaliyyətini təmin edən kredit siyasətinin formalaşdırılmasıdır. Banklar tərəfindən bu siyasətin formalaşdırılması üçün metodologiya və prinsiplərin düzgün seçilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bunun üçün kredit siyasətini müəyyən edən əsas faktorlar düzgün müəyyən edilməli və bütün fəaliyyət zamanı onlara riayət edilməlidir. Seçilmiş kredit siyasəti metodologiyasından asılı olaraq bank öz kredit siyasətini qurmaq və kredit bazarının ayrı-ayrı seqmentlərindən düzgün istifadə istiqamətlərini müəyyən etməlidir.

Bankların öz fəaliyyətlərində reallaşdırdığı kredit siyasəti birbaşa kredit bazarı ilə əlaqədardır. Banklar öz müştəriləri ilə təmasda həyata keçirdiyi kredit əməliyyatlarında kreditör rolunda, müştərilər isə borcalan rolunda çıxış edirlər. Bankların apardığı kredit əməliyyatlarının həm Mərkəzi Bankla əlaqədə, həm də digər banklarla aparılan qarşılıqlı kreditləşmə əməliyyatları da daxildir. Lakin bu məsələ öz parametrlərinə görə daha geniş tədqiqat mövzudur. Bu baxımdan da bankların öz müştəriləri, yəni fiziki və hüquqi şəxslərlə qarşılıqlı münasibətdə aparılan kredit əməliyyatları üzrə kredit siyasətinin mahiyyətinin açılması və onun bank fəaliyyətindəki rolunun müəyyən edilməsi məqsəd kimi qarşımıza qoyulmuşdur.

Bankların öz fəaliyyətindən istifadə etdiyi kredit siyasəti kredit bazarı ilə bağlı olduğuna görə bu bazarın tələb etdiyi bütün parametrlər bu siyasətdə öz əksini tapır. Kredit bazarı çoxcəhətli, çox parametrlili olduğuna görə bankın kredit siyasəti hazırlanarkən həm kredit bazarının, həm də kredit prosesinin bütün seqmentləri nəzərə alınmalıdır. Kredit siyasəti hazırlanarkən bankın kredit resursları bazası, borcalanların tərkib və kateqoriyaları, kreditin növləri, müddətləri, təminat formaları, ödəniş qaydaları və digər əlamətlər üzrə zəruri

parametrlər nəzərə alınmalıdır. Bundan başqa kredit əməliyyatları üçün xarakterik olan, onun təhlil olunması üçün və məqsədlərinin müəyyən edilməsi üçün zəruri olan əhaliyə ipoteka və ya istehlak krediti, sahibkarlıq müəssisələrinə investisiya məqsədləri və ya dövrüyyə kapitalının maliyyələşdirilməsi üçün verilməsi ilə əlaqədar məsələlər diqqət mərkəzində olmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq kreditin istifadə müddətləri ola bilən qısa, orta və uzun müddətli kreditləşmə özünəməxsus əlamətləri ilə kredit siyasətində öz əksini tapmalıdır. Qeyd edilən prinsip və parametrlərlə yanaşı kredit siyasəti formalaşarkən digər zəruri parametrlər də nəzərə alınmalıdır. Kredit siyasətinin formalaşdırılması zamanı nəzərə alınan prinsip və parametrlərin seçimi və onlardan istifadənin ardıcılıq seçimi hər bir bank üzrə aparılan kredit siyasətinin xarakterindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Kredit siyasətinin formalaşdırılmasının prinsip və parametrləri kreditləşən obyektlərin iri və ya orta, kiçik biznesə aid olması əsasında da dəyişə bilər.

Kredit siyasətinin formalaşdırılmasına, onun müəyyən edilməsinə təsir edən amilləri nəzərdən keçirib təhlil edərək kredit siyasətinin mahiyyətini açmaq və eyni zamanda bu anlayışın əsl mənasını izah etmək olar.

Kredit siyasətinin mənasının izahına müxtəlif mənbələrdə rast gəlmək olur. “Rusiyanın bank sistemi” kitabında qeyd edilir ki, “Kredit siyasəti bankların kredit əməliyyatları sahəsində strategiya və taktikasından ibarətdir” (1, səh. 43). Azərbaycanın iqtisadçı alimi M.M.Bağirov qeyd edir ki, “Bankların kredit siyasəti kredit resurslarından səmərəli istifadə etməklə, kredit bazarının əsas tələbləri nəzərə alınmaqla, son məqsədə, maksimum mənfəətə çatmaq üçün reallaşdırılan fəaliyyət növüdür” (2, səh. 27).

Araşdırmalar apararaq, müxtəlif elmi əsərlərə, tədqiqatlara, monoqrafiyalara, bank fəaliyyətinə dair təcrübi materiallara müraciət etdikdə görmək olur ki, yuxarıda qeyd edilən yanaşmalar kredit siyasətinin mahiyyətini başa düşməyə, onun mənasını açmağa imkan verir.

Bankın kredit siyasətinin ənənəvi, ümumi qəbul olunmuş formada dərk olunmasa ona gətirib çıxarır ki, bu siyasətin mahiyyətini belə qəbul etmək lazımdır ki, bank necə fəaliyyət göstərməlidir ki, kredit bazarının ona uyğun olan sektorunda özünün sərəncamında olan kredit resurslarından maksimum səmərəli istifadə edərək özünün etibarlığını və likvidliyini qoruya bilsin. Belə münasibət və yanaşmada fərq yarana bilər. Fərq isə ondan ibarətdir ki, hər bir bank kredit siyasətinin və praktiki olaraq kredit texnologiyalarının arasındakı sərhədi hansı parametrlər üzrə müəyyən edirlər.

Nəzəri və praktiki materialları təhlil edərkən daha müxtəlif yanaşmalara rast gəlinir. Belə yanaşmalardan birinə əsasən kredit siyasəti kreditin verilməsi rəqlamentinin məsələləri ilə, kredit portfelinin struktur və keyfiyyətinə olan tələblərə, kredit komitələri və kredit menecerlərinin səlahiyyətləri ilə, kreditləşmə limitləri və s. ilə məhdudlaşır (5, səh. 67). Belə yanaşmada kredit

siyasətinə aid olan bir çox məsələlər kənarında qalır. Onlara kredit texnologiya və prosedurlarını, kredit nəzarəti və kredit təhlilinin həyata keçirilmə üsullarını və həcmnin bank tərəfindən kreditləşmə prosesində icra etdiyi digər məsələləri aid etmək olar.

Kredit siyasətinin mahiyyətinə digər yanaşmada belə hesab edilir ki, kredit siyasəti özündə kredit siyasətinin bütün elementlərini və kredit texnologiyasını əks etdirir (3, səh. 127). Belə yanaşmanı demək olar ki, dünyanın ən iri tanınmış bankları və həmçinin Şərqi Avropada və Azərbaycanda kiçik və Orta biznesin kreditləşdirilməsi proqramlarında iştirak edən Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı da qəbul edir.

Dərindən təhlil apararaq demək olar ki, qeyd edilən bu iki yanaşma arasında əslində köklü, prinsipial bir fərq, eyni mövqedən uzaq kənarlaşma yoxdur. Çünki kredit texnologiyası kredit siyasətinin praktiki ifadəsi və onun praktikada tətbiq edilmə üsuludur. Bu səbəbdən də kredit texnologiyasını həm kredit siyasətinin tərkib hissəsi kimi qəbul etmək, həm də onu kredit siyasətinə zəruri əlavə element kimi nəzərdən keçirmək olar.

Təhlillər göstərir ki, kredit siyasətinin mahiyyətinə yanaşmada dünyanın məşhur auditor şirkəti olan "Price Waterhouse"-un mövqeyi bir qədər fərqlidir. Bu şirkətin mütəxəssislərinin fikrinə görə kredit strategiyasını və kredit siyasətini ayırmaq lazımdır. Strategiyaya bankın öz fəaliyyətində seçə biləcəyi məqsədli bazarların müəyyən edilməsini, maliyyə bazarlarını, potensial müştəri bazasını, sənayenin cəlb ediləcək sahələrini, regionları və s. aid etmək olar. Belə olduğu halda kredit siyasətinə isə bankın kredit fəaliyyəti ilə bağlı digər qalan məsələləri aid etmək olar (4, səh. 17).

Fikrimizcə belə yanaşma iqtisadi terminoloji cəhətdən dəqiq deyildir. Çünki, siyasət strategiya ilə müqayisədə ümumi anlamda daha geniş, daha əhatəli mənə kəsb edir. Bankın kredit strategiyası isə onun kredit siyasətinin tərkib hissəsi kimi baxılmalıdır. Kredit siyasətinin mahiyyətinə dair araşdırmalara rus alimləri olan Q.S.Panovanın, V.İ.Kolesnikovun, Q.N.Beloqlazovanın, L.P.Kroliveskayanın, E.F.Jukovun və başqalarının, eyni zamanda azərbaycanlı alimlərdən Z.F.Məmmədovun, R.A.Bəşirovun, A.A.Balayevin, A.E.Kərimovun, E.M.Sadıqovun, Z.H.İbrahimovun və başqalarının əsərlərində rast gəlmək olur. Onların hamısının yanaşmasının son mənası məhz bankların kredit siyasətinin kredit əməliyyatlarının təşkil olunması, aparılması, tənzimlənməsi və sonda səmərəli nəticələrə gətirib çıxaran bir fəaliyyət istiqaməti olmasından ibarətdir. Belə yanaşmalara görə kredit siyasəti daha geniş anlayış olaraq elə özündə kredit strategiyasını da əks etdirir.

Bankın kredit siyasətinin uğurlu, səmərəli nəticələrinin əldə olunması bu siyasətin əvvəlcədən düzgün dərk edilməsi, onun məqsədlərinin və həyata keçirilmə yollarının düzgün müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Əgər belə olarsa bu halda kredit siyasəti bankın fəaliyyətinin normal inkişafını təmin edə

bilər. Kredit siyasəti vasitəsilə həyata keçirilən kredit əməliyyatları bankların apardığı aktiv əməliyyatların xüsusi çəki etibarını ilə əsasını təşkil etdiyindən onun daimi genişlənməsinə həmişə ehtiyac duyulur. Bu əməliyyatların genişləndirilməsi, bazarda ekspansiv kredit siyasətinin aparılması üçün ilk olaraq kredit resursları bazasının formalaşdırılması ən zəruri və vacib şərtidir. Bu həm də gələcəkdə bankın öz dayanıqlığının və likvidliyinin qorunmasını təmin etmək üçün baza rolunu oynayır. Kredit siyasəti bankın uyğun olduğu bazarda apardığı ümumi bank siyasətinin zəruri tərkib hissəsidir və bank bu siyasət vasitəsilə özünün davamlı inkişafını təmin edə bilər.

Buna görə də dəqiq və elmi cəhətdən tərtib olunmuş, düşünülmüş kredit siyasəti uzunmüddətli perspektivdə kredit proseslərinin və kredit risklərinin səmərəli idarə edilməsinin ən etibarlı mənbəyi əsasıdır.

Uzunmüddətli təcrübəyə malik olan banklar və bank sistemləri kredit siyasətinə çox önəm verirlər. Kredit siyasətinin və kredit risklərinin idarə olunmasına xüsusi diqqət ayırırlar. Banklarda bu məsələlərlə məşğul olan mənbələr, bölmələr yaradılır. Çünki kredit əməliyyatları nəticəsində borcalanlara verilmiş vəsaitlərin vaxtında qaytarılması, zəruri ödənişlərin təmin edilməsi, kredit portfelinin keyfiyyətinin qorunub saxlanması və s. bank biznesinin fundamental problemi olaraq qalır. Belə vacib məsələlərin uğurlu həlli isə kredit siyasətinin hansı səviyyədə reallaşdırılmasından asılıdır.

Ədəbiyyat:

1. Банковская система России (Настольная книга банкира) Книга II –М; ДеКа, 1995, 475 с.
2. Багиров М.М. «Кредитная политика коммерческих банков. Издательство Госкомитета по технике и науке Азербайджанской Республики. Баку, 1997, 86 с.
3. Введение в управление кредитным риском. – «Price Waterhouse», пер. с англ. 2009, 247 с.
4. Банки на развивающихся рынках. Укрепление руководства и повышение чувствительности к переменам. В. 2т. /Д. Мак Нотон и др. – М; Финансы и статистика (Повторное издание) 2009, 520 с.
5. Львов Ю.И. Банки и финансовый рынок СПб. Култ Информ.Пресс. 2009, 473 с.

UOT 33

CƏNUBİ QAZ DƏHLİZİNİN ENERJİ RESURSLARININ ŞAXƏLƏNDİRİLMƏSİNDƏ MÜHÜM YERİ

Gülşən Kamil qızı XALIQOVA

*Qərbi Kaspi Universiteti
Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının dissertantı*

xaliqova.gulshen@mail.ru

XÜLASƏ

Bu gün öz geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyəti ilə seçilən “Cənubi Qaz Dəhlizinin seqmentləri olan TANAP, TAP kimi seqmentləri olan TANAP, TAP kimi iri trans-milli layihələrin Azərbaycanın təşəbbüsü siyasi iradəsi, kimi ilə uğurla reallaşdırılması, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” ilə qoyulan böyük neft strategiyasının məntiqi davamıdır.

Açar sözlər: Cənubi-Qaz Dəhlizi, Səngəçal terminalı, enerji resursları, Şahdəniz yatağı, TANAP

ВАЖНОЕ МЕСТО В ДИВЕРСИФИКАЦИИ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ ЮЖНОГО ГАЗОВОГО КОРИДОРА

РЕЗЮМЕ

По инициативе Азербайджана успешно реализуются широкомасштабные транснациональные проекты, такие как TANAP, TAP, TAP, сегменты южного газового коридора, отобранные по их геополитическому и экономическому значению, с подписанным по инициативе Гейдара Алиева «Контрактом века» является логическим продолжением более масштабной нефтяной стратегии.

Ключевые слова: Южный газовый коридор, Сангачальский терминал, энергетические ресурсы, Кровать «Шах Дениз», ТАНАП

AN IMPORTANT PLACE IN THE DIVERSIFICATION OF THE ENERGY RESOURCES OF THE SOUTHERN GAS CORRIDOR

SUMMARY

Today's large-scale trans-national projects, such as TANAP, TAP, TAP, segments of the Southern Gas Corridor segments selected by their geopolitical and economic importance, have been successfully implemented by the initiative of Azerbaijan, with the "Contract of the Century" signed on the initiative of Heydar Aliyev is a logical continuation of the larger oil strategy.

Keywords: Southern Gas Corridor, Sangachal Terminal, Energy Resources, Shah Deniz bed, TANAP

Hal-hazırda enerji təhlükəsizliyi məsələsi dünyanın gündəmində çox ciddi yer tutur. Bu mənada Azərbaycanın həm enerji resurslarına malik olan, enerji istehsal edən həm də enerji ixracatçısı və tranzit ölkə kimi Avropanın iqtisadi-siyasi arenasında mühüm yer tutur.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev 2018-ci il mayın 29-da Səngəçal terminalında Cənubi Qaz Dəhlizinin açılış mərasimində bu dəhlizin dünyanın enerji təhlükəsizliyinə verəcək töhfə ilə bağlı demişdir; “Cənubi Qaz Dəhlizi enerji resurslarının şaxələndirilməsi işində çox önəmli layihədir. Bu layihədə biz həmin mənbələrin, həm marşrutların şaxələndirilməsini görürük. Çünki bu təqdirdə biz tam mənada enerji resurslarının şaxələndirilməsi haqqında danışa bilərik. Sadəcə olaraq yeni marşrutların açılması və eyni mənbədən qidalanması tam mənada enerji şaxələndirilməsi məsələsi deyil. Biz sözün əsl mənasında enerji şaxələndirilməsi layihəsini icra edirik. Azərbaycan qazı yeni mənbədir və Cənubi Qaz Dəhlizi yeni enerji deməkdir. Avropanın enerji xəritəsini yenidən tərtib edən layihədir (1). Layihənin gücləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlıq önəmli rol oynayır, dünya səviyyəli bu nəhəng layihənin icrasına 40 milyard dollardan çox sərmayə qoyulmuşdur. Layihənin istismarı dövründə Azərbaycanın 2,6 trilyon kubmetr qaz ehtiyatlarından istifadə ediləcəyi nəzərdə tutulurdu. Cənubi Qaz Dəhlizinin reallaşmasında yeddi ölkə iştirak edir. Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Bolqarıstan, Yunanıstan, Albaniya, İtaliya. Prezident İlham Əliyev demişdir: “Biz ixrac imkanlarımızı genişləndirmək istəyirik. Biz istəyirik daha çox qazı Avropaya sataq, çünki Avropa üçün ən əlverişli bazardır” (2).

“Şahdəniz-2” yatağından çıxarılaçaq qazı Avropadakı istehsalçılara çatdırmaq üçün bu dəhliz boyu 3 böyük kəmərlər bir-birinə calanaraq vahid sistem yaradacaq. Bunlar CQBK (Cənubi Qafqaz Boru Kəməri), TANAP (Transadadolu Qaz Boru Kəməri), TAP-dır. (Trans Adriatik Qaz Boru Kəməri).

CQBK Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Şahdəniz” qaz yatağından çıxarılan qazı Gürcüstan və Türkiyəyə ötürmək inşa etdirməkdir. Boru kəməri Səngəçal terminalından (Bakı) başlayır. Kəmər Türkiyə sərhəddinədək, Azərbaycanda, Gürcüstanda Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri ilə eyni marşrutdadır. Türkiyə də bu ölkənin qazpaylama sisteminə birləşdirilib.

CQBK-nin uzunluğu 691 kilometrdir, bunun 443 kilometri Azərbaycanda, 248 kilometri Gürcüstandadır. Kəmər 2006-cı ilin sonlarında istifadəyə verilərək əvvəl Azərbaycana, Gürcüstana 2007-ci ilin iyulundan başlayaraq, həm də Türkiyəyə “Şahdəniz” yatağından “Mərhələ-1 qazını çatdırır. 2018-ci ilin I rübündə kəmərin orta ötürücülük gücü təqribən 23,1 milyon kubmetr qaz olmuşdur (3).

Cənubi Qafqaz – Boru kəmərinin gerçəkləşdirilməsi “Şahdəniz” yatağının işlənməsi layihəsinin bir hissəsidir.

Cənubi Qaz dəhlizi layihəsinə dünyanın bir sıra aparıcı dövlətləri tərəfindən ciddi siyasi dəstək verilməsi də Azərbaycanın beynəlxalq əməkdaşlığının getdikcə genişlənməsini diqqətə çatdırır. Məsələn, digər mühüm enerji layihələrində olduğu kimi, ABŞ sözügedən layihənin reallaşmasına siyasi və mənəvi dəstək göstərir, hətərəfli kömək edir.

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda imzalanmış, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Azəri”, “Çıraqlı” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında” sazişin (“Əsrin müqaviləsi”) müddəti 2017-ci il sentyabrın 14-dən, 2050-ci ilə qədər uzadılmışdır. Yeni şərtlərə görə SOCAR-ın payına 14 faizdən 25 faizə qaldırılması, mənfəət neftinin 75 faizinin Azərbaycana verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə 8 il ərzində xarici investorlar tərəfindən ölkəyə bərabər hissələrlə bonus kimi 3,6 milyard dollar ödəniləcəkdir (4). Müqavilənin müddətinin uzadılması Azərbaycanda uzun illər bundan sonra da neftin hasilat səviyyəsinin sabit qalmasına neft sektoruna xarici investisiya qoyuluşunun təmin olunmasına imkan yaratmışdır.

SOCAR Turky Enerji A.S-nin (STEAS) xarici əlaqələr departamentinin rəhbəri Murat Lesompte: TANAP, Azərbaycan və Türkiyənin liderliyi ilə həyata keçirilən layihədir. TANAP heç bir təbii qaz kəmərinə alternativ deyildir. Həyat inkişaf etdikcə enerjiyə, eləcə də təbii qaza olan tələbat durmadan artır. Sənaye, kənd təsərrüfatı və əhəlinin tələbatının ödənilməsi hökumətlər qarşısında duran əsas məsələdir. TANAP məhz bu məsələnin həllini özündə əks etdirir.

Boru kəmərinin TANAP-ın tikintisinə 2015-ci ilin martında başlanmışdır. İnşaat işlərinə dünyanın boru kəmərinin tikintisi üzrə ixtisaslaşmış ən böyük və etibarlı şirkətləri cəlb edilmişdir. Həm də çox az sayda xarici mütəxəssislərdən tikinti işlərində istifadə edilmişdir. Kəmərin inşaatında 10 mindən çox işçi

çalışmışdır. Kəmərin keçdiyi ərazilərdə tarixi abidələr qorunub, sosial layihələr icra edilmişdir.

TANAP son illərdə inşa olunan boru kəməri olduğu üçün onun tikintisində ən modern təhlükəsizlik tədbirləri tətbiq edilmişdir. Onlardan biri də Dardanel boğazından keçməklə dənizin altında olan hissəsində eyni diametrlili iki boru xəttinin tikilməsidir.

Mühəndis-texniki hesablamalara görə TANAP ən azı 30 il müddətinə fəaliyyət göstərəcək. Bu müddət ərzində “Şahdəniz” yatağında hasil olunan təbii qaz TANAP üçün yetərlidir. İstismar müddəti başa çatandan sonra bu kəmərin üzərində texniki reabilitasiya işləri görüb onun fəaliyyətini yeni müddət üçün uzatmaq olacaq.

Gələcəkdə TANAP “Trans Adriatik” (TAP) təbii qaz boru kəməri ilə birləşdirəcək. TAP-ın 550 kilometri Yunanıstanın, 215 kilometri Albaniyanın, 105 kilometri Adriatik dənizinin, 8 kilometri isə İtaliyanın ərazisindən keçəcək. Ümumiyyətlə, həm enerji mənbəyini, həm də nəqliyə başlanğıcını Azərbaycandan götürən Cənubi Qaz Dəhlizinin seqmentləri olan TANAP və TAP layihələrinin həyata keçirilməsi dünya enerji tarixində yenilik olmaqla tarixi əhəmiyyət daşıyır. TANAP 2013-cü ilin ortalarında TAP-a təbii qaz verə biləcək, 2020-ci ilin ortalarında TAP fəaliyyətə başlayacaq (5). Hazırda Avropa özünün artmaqda olan enerji tələbatını ödəmək üçün enerji mənbələrinin şaxələndirilməsini gücləndirmək məqsədilə Azərbaycanın uğurla reallaşdırdığı layihələrə ciddi dəstək verərək ölkəmizi etibarlı qaz ixracatçısı kimi yüksək qiymətləndirir. Cənubi Qafqazın lokomotivi olan respublikamızda hərtərəfli əməkdaşlığın miqyasını daha da genişləndirmək üçün mühüm addımlar atır.

Bu gün öz geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyəti ilə seçilən “Cənubi Qaz Dəhlizinin seqmentləri olan TANAP, TAP kimi trans-millli layihələrin Azərbaycanın təşəbbüsü, siyasi iradəsi, kimi ilə uğurla reallaşdırılması, “Şahdəniz-2” layihəsinin gerçəkləşdirilməsi də məhz əsas ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” ilə qoyulan böyük neft strategiyasının məntiqi davamıdır. Bu müqavilələrin imzalanması ilə Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələnin əsası qoyuldu, respublikamızın beynəlxalq aləmdə mövqeləri möhkəmləndi.

Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyub Ərdoğan TANAP layihəsinin əhəmiyyətini çox yüksək qiymətləndirərək, “Enerji İpək Yolu” kimi tanınan TANAP-ın gələcəkdə həyata keçiriləcək yeni layihələrin müjdəçisi olduğunu bildirmişdir.

“Cənubi Qaz Dəhlizi” marşrutunun mühüm seqmentlərindən biri olan Tanap layihəsini reallaşdırmaq məqsədilə 2012-ci il iyunun 26-da İstanbul şəhərində “Azərbaycan Respublikası hökuməti arasında Trans-Anadolu təbii qaz boru kəməri sistemi”nə dair sazişlə imza atılmışdır”. TANAP layihəsi Azərbaycandan başlayan genişlənmiş Cənubi Qafqaz Boru kəmərinə Avropa

birliyi ölkələrinə xidmət edən bir neçə kəmərlə əlaqələndirərək 2020-ci ildə kəmərin buraxılış qabiliyyəti ildə 16 milyard kubmetrə, 2026-cı ildə 31 milyard kubmetrə çatdırılaraq ilkin dövrdə TANAP kəməri ilə nəql olunacaq 16 milyard kubmetr qazın, 10 milyard kubmetri Avropaya 6 milyard kubmetri isə Türkiyəyə satılacaq Prezident İlham Əliyev 2018-ci il iyunun 12-də Türkiyənin əski şəhərində TANAP qaz kəmərinin istifadəyə verilməsi münasibətilə keçirilən təntənəli mərasimdəki nitqində bildirmişdir ki, bu layihənin icrası həm maliyyə cəhətdən çox mürəkkəb bir işdir. Biz çox böyük müvəfəqiyyətlə icra etdik (6). TANAP-ın istismara verilməsi qonşu ölkələr üçün gözəl imkanlar yaradır. TANAP yeddi ölkəni, bir çox şirkətləri birləşdirir. Cənub Qaz Dəhlizinin ayrılmaz hissəsi olan TANAP bu gün və gələcəkdə enerji təhlükəsizliyi məsələlərinin həlli üçün əvəzolunmaz infrastruktur layihəsidir (7).

Türkiyə respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan da layihənin çox yüksək qiymətləndirərək “Enerji İpək Yolu” kimi tanınan, TANAP-ın gələcəkdə həyata keçiriləcək yeni layihələrin müjdəçisi olduğunu bildirib.

Dünyanın ən böyük iqtisadi layihələrindən biri olan “Cənub Qaz Dəhlizi”nin bütün seqmentləri ilə birlikdə istifadəyə verilməsini Avropa böyük maraqla gözləyir. Yaxınlaşan qış bu layihənin soyuq Avropa ölkələri üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu nəzərə çarpdırır.

Tanınmış ekspert, İtaliya Beynəlxalq İşlər İnstitutunun, energetika, iqlim və Proqramın rəhbəri Nikolo Sarton ölkə mətbuatına açıqlamasında deyib ki, Transadriatik Boru Kəməri (TAP) layihəsi İtaliyanın yeni qaz mənbələrinə çıxışını təmin edəcək. Ekspertin sözlərinə görə, layihə ölkədə qaz təchizatının şaxələndirilməsinə yardım edəcək, eləcə də bazarda ilkvidlik yaradacaq. TAP-ın İtaliyaya gətirəcəyi 10 milyard kubmetr qaz ildə təxminən 70 milyard kubmetr qaz istehlak edən ölkənin diversifikasiya strategiyasına əhəmiyyətli töhfədir. Nikolo Sartonun, başqa ölkələrin siyasətçilərinin və ekspertlərinin fikirlərindən aydın görünür ki, “Cənub Qaz Dəhlizi” bu ölkəni və eləcə də digər altı avropa ölkəsini yanacaq təhdid edən bəzi dairələrin təsirindən azad edəcək. Məhz bu amil asılılıqda qalan həmin ölkələr üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir (8).

Ədəbiyyat:

1. “Xalq qəzeti”, № 124 (2880), 3 iyun 2018-ci il.
2. “İki sahil” qəzeti, № 211(7218), 7 iyun 2018-ci il.
3. “İki sahil” 7 noyabr 2018.
4. Yaqubzadə M. Azərbaycandakı neft layihələri uğurla reallaşdırılır // Xalq qəzeti, 2004, 22 dekabr
5. Yüzbaşova C., Abdullayev Z. Azərbaycanın neft-qaz strategiyası: problemlər və proqnozlar. Bakı: Nurlan, 2006

6. Neft və Azərbaycanın gələcəyi: Gənc alim və tələbələrin elmi-tədqiqat işləri. Bakı, 1998
7. İlham Əliyev. Azərbaycanın neft diplomatiyası. Biblioqrafik göstərici Bakı, 2009
8. İlham Əliyev. "Azərbaycanın yeni neft strategiyası ölkəmizin uğurlu inkişafını təmin edir" Publika qəzeti, 2018

UOT 338.48

REGIONAL TURİZMİN İNKİŞAFININ SOSIAL-İQTİSADI NƏTİCƏLƏRİ

İradə Səid qızı MƏSİMOVA

*Qərbi Kaspi Universiteti
İqtisadiyyat kafedrasının doktorantı*

iradeehmedzade@yahoo.com

XÜLASƏ

Məqalədə regional turizmin inkişafının amillərinə, onun sosial iqtisadi nəticələrinə baxılır. Regional turizm ölkə iqtisadiyyatının tərkib hissəsi kimi təhlil olunur və onun təşkilinin maddi təşkilati məsələləri aşkarlanır. Azərbaycan Respublikası misalında regional turizmin bir sıra aspektləri, o cümlədən sağlamlıq turizmi əsaslandırılır. Regional turizmin sosial nəticələri və regionların sosial iqtisadiyyatına təsiri qiymətləndirilir.

Açar sözlər: regional turizm, təbii resurslar, rekreasiya ehtiyatları

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО ТУРИЗМА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются факторы и социально-экономические аспекты регионального туризма. Региональный туризм анализируется как составная часть экономики республики. Выявляются материальные организационные аспекты развития туризма. На примере Азербайджана обосновывается ряд аспектов регионального туризма, в том числе, раскрывается ценности оздоровительного туризма.

Ключевые слова: региональный туризм, природные ресурсы, рекреационные ресурсы

SOCIAL AND ECONOMIC CONSEQUENCES OF REGIONAL TOURISM DEVELOPMENT

SUMMARY

The article examines the factors of tourism development in the region and its socioeconomic outcomes. Regional tourism is analyzed as an integral part of the country's economy and its material organizational issues are revealed. Some aspects of regional tourism, including health tourism, are justified in the Republic of Azerbaijan. The impact of regional tourism on social performance and the impact on regions' social economics.

Keywords: regional tourism, natural resources, recreation resources

Giriş. Turizm sahəsi çox aspektli sahədir. Onun əsas tədqiqat obyektini kimi resurs təminatını, coğrafi mövqeyini, iqtisadi təminatını, demografik vəziyyəti, əhalinin həyat səviyyəsini durur. Məqalədə əsasən turizmin regional səviyyədə olan problemləri, həlli yolları göstərilmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrə baxdıqda aydın görmək olar ki, turizmin inkişafı ölkə iqtisadiyyatına əsaslı təsir edən faktordur. O, dövlət büdcəsinin formalaşmasında, ticarət əlaqələrinin genişlənməsində, ölkənin nüfuzunun artırılmasında, mədəni və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsində turizmin əhəmiyyətli rolu vardır. Bütün bu deyilənlərə görə də bu gün turizmin inkişafı dövrümüzün ən vacib məsələsi hesab edilir.

Respublikamızın müasir inkişaf problemləri, resurs potensialının dəyişməsi, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi kimi proseslər turizmin regional səviyyədə aktuallığını artırır. Turizm sənayesinin inkişafı son zamanlarda insanların daha çox diqqətini cəlb etmişdir. Belə ki, ölkəmizdə neft sektorunun güman edilən yaxın gələcəkdə tükənməsini nəzərə alaraq qeyri-neft sektorunun inkişafına qoyulan sərmayənin miqdarı artmışdır. Bu da turizm sənayesinin inkişafını daha da sürətləndirmiş, bu sənayedən əldə edilən gəlirlərin artmasına təsir etmişdir. Ölkədə turizm sahəsinin inkişafı nəinki ölkənin iqtisadi qüdrətini artırmaqdan ibarətdir, eyni zamanda ölkə nüfuzunun da artmasına, dünya ölkələri içərisində tanınmasına təsir edir. Respublikamızın 5 ölkə ilə həmçinin, şərqdən Xəzər dənizi ilə həmsərhəd olması onun iqtisadi əlaqələrinə də təsir etmişdir. Əlverişli coğrafi mövqeyi, təbiətinin zənginliyi ölkəyə marağın artmasına, hər il milyonlarla turistin ölkəyə gəlməsinə səbəb olur. Günəş şüalarının bolluğu, isti qum, gözəlməli tarixi abidələri, dağ turizm ehtiyatları, havasının təmizliyi, kurort-sanatoriya mərkəzlərinin çoxluğu və s. də öz növbəsində turistlərin respublikamıza olan marağını artırır.

Azərbaycan Respublikasının bir sıra dövlətlərlə əməkdaşlığı, xarici şirkətlərlə təşkilatlarda birləşməsi, son zamanlarda ölkəmizdə həyata keçirilən idman yarışlarının olması da turizmin inkişafına əsaslı təsir etmişdir.

Regionda turizmin inkişafı eyni zamanda əhali artımına da təsir etmişdir. Kənd və şəhər əhalisinin həyat vəziyyəti düzəlmiş, maddi rifahı yaxşılaşmışdır. Belə ki, turizm sahəsinin inkişafı kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafına, aqrar sənaye komplekslərinin genişləndirilməsinə gətirib çıxarır.

Regional turizm. Turizmin regional xüsusiyyətləri dedikdə onun yerləşməsi və hər bir regionun iqtisadi potensialinin iqtisadi dövriyyəyə cəlb etmək nəzərdə tutulur. Bunu öyrənməklə regionların hər tərəfli və kompleks inkişafını öyrənmək və müvafiq olaraq iş yerlərinin açılması kimi tədbirlər həyata keçirilməlidir. Regionlarda turizm idarəçiliyi onun yerləşməsi müsbət potensialının formalaşmasını əhatə edir. Regional turizm dedikdə region, sahə və fəaliyyət növünün sistemli təsviridir [3, səh. 171].

Hər bir regionun iqtisadi durumu ölkədə sənaye sahələrinin inkişafı, ərazi və sahə quruluşu, onun yerləşməsi, təbii ehtiyatlarla zənginliyi, təbii şəraitinin əlverişliliyi və eyni zamanda, rekreasiya tələbatının ödənməsi və turizm xidmətləri ilə müəyyənləşdirilir. Azərbaycanda hal-hazırda mövcud coğrafi iqtisadi potensial dinamik şəkildə inkişaf edir ki, bu da turizm sahəsinə maliyyə qoyulmasına, eyni zamanda ölkədə turizmin inkişafına təkan verir. Respublikada əhali artımı turizmin inkişafında təsir edir. Son zamanlarda Azərbaycanda turizmin inkişafına maraq genişləndirilmişdir. Belə ki, Azərbaycanın geosiyasi və coğrafi mövqeyinin əlverişliliyi, beynəlxalq ticarət, mədəni əlaqələrin artımı, son zamanlarda beynəlxalq ticarət layihələrinə üstünlük verilməsi, burada turizmin inkişafına əsaslı zəmin yaradır. Bununla yanaşı, sərhədyanı ölkələrlə ticarət əlaqələrinin yaradılması, iqlim şəraiti və s. Turizmin inkişafının səmərəliliyini artırır.

Turizmin inkişafı üçün əhali amili vacib hesab edilir. Belə ki, əhalinin ayrı-ayrı regionlar üzrə sayı, məşğulluq səviyyəsi, əmək fəaliyyəti, əhali amilinin əsas göstəricisidir. Regionlarda təbii coğrafi şəraitin əlverişliliyi, əhalinin əmək qabiliyyəti, əhalinin şəhər və kəndlərdə məskunlaşması, ev təsərrüfatının regionlarda inkişafına təsir edir. Turizmin inkişafı ilə bağlı olaraq, əhalinin demoqrafik tərkibi və regionlar üzrə yerləşməsi turizm sahəsində məğulluğu artırır. Bu da turistə göstərilən xidmətlərin yüksək səviyyədə olmasına şərait yaradır.

Ölkəmizin coğrafi mövqeyi əlverişli olduğundan, burada turizmin inkişaf etdirilməsinə böyük şərait yaradır. Belə ki, 9 iqlim tipinin olması, Xəzər dənizi ilə həmsərhəd olması və dağlıq ölkə olması Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafına təsir edir. Ölkəmizdə əsasən dağ turizmi inkişaf etmişdir. Dağ turizmi inkişaf edən iqtisadi rayonlarımız şalalələr, dağ çayları, meşəliklər, müxtəlif fauna və flora ilə zəngindir. Bununla yanaşı olaraq, bu ərazilərdə mineral və müalicə əhəmiyyətli su ehtiyatlarının olması da turistlərin diqqətini cəlb edir. Ölkəmiz təbii resurslarla zəngindir və bu resurslardan turizm məqsədilə istifadə edərək bu sahənin inkişafına əsaslı təsir etmək mümkündür.

Təbii resurslara torpaqlar, minerallar, su və yaşıllıqlar, daş, gil və s. məhsullar aid edilir.

Təbii sərvətlərdən istifadə edərək kurort-sanatoriya sahələri yaradılır. Respublikada müalicə məqsədilə yaradılan Naxçıvan “Sirab” suyu, Kəlbəcər “İstisu”, Masallı suyu və s. turistlərin əsas diqqət obyektidir. Eyni zamanda, Abşeron ərazisində yerləşən “Naftalan” ürək-damar müalicə obyektini, mənfur erməni təcavüzü nəticəsində işğal olunmuş Şuşa istisu zonası daxili və beynəlxalq turizm üçün əlverişli dağlıq zonadır. Respublikamızda təbii sərvətlərin və iqtisadi qüdrətin olması təbii resursların həddindən çox istifadəsinə və yaxud səmərəli istifadə edilməməsi yeni və alternativ resursların yaradılmasına yollar açır. Belə ki, ETİ-nin inkişafı tullantılardan təkrar istifadə edilməsi, alternativ təbii resursların inkişafı, təbii sərvətlərin istifadə strategiyasını formalaşdırır [4, səh. 82].

Respublikamızın nəinki iqlimi, təbii sərvətləri, təbiəti turizmin inkişafını sürətləndirir hətta maddi mədəniyyət abidələri turizmin yeni növləri olan; tarix, idman, təbiət, ekoloji turizmi yaradır. Beynəlxalq miqyasda tanınan, turistlərin əsas diqqətini cəlb edən abidələrə İçərişəhəri, Şirvanşahlar sarayını, Qız qalasını misal göstərmək olar. Bununla yanaşı, dövlət təbiət qoruqlarının və Milli parklarının, muzeylərin olması da ölkə turizmini rəngarəng edir. Milli və beynəlxalq səviyyəli idman yarışlarının müasir standartlara cavab verən yeni tikilmiş Olimpiya İdman Komplekslərində həyata keçirilməsi turizm əlaqələrini genişləndirir. Bu Olimpiya İdman Komplekslərinin tərkibində müasir mehmanxalar da tikilmişdir.

Azərbaycanın iki qitə arasında yerləşməsinin müsbət halları kimi Avropadan Azərbaycana gələn əhəlinin sayının artmasını, Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və dərinləşməsi və s. misal çəkmək olar. Bunu da qeyd etmək olar ki, Bakı, Naxçıvan, Gəncədə beynəlxalq hava limanlarının olması Avropa və Asiya qitələri arasında əlverişli yükdaşıma və sənişin daşımada tranzit rolunu oynayır. Bundan başqa, respublikamızın su sərhədlərində yerləşən ölkələrlə, eyni zamanda Xəzər dənizi vasitəsilə dünya bazarına çıxış və Qara dəniz vasitəsilə Avropaya yükdaşması da ölkənin geosiyasi mövqeyinin əlverişliliyini əks etdirir. Belə ki, dağ turizmi dağ regionlarında qış aylarında idman, xizəksürmə və s. kimi müəssisələrin artmasına şərait yaradır. Quba, Xızı, Xaçmaz və s. kimi ərazilərdə turizmin 1-2 günlük modeli inkişaf edir. Abşeron-Qobustan iqtisadi zonasında isə dəniz turizmi daha yaxşı inkişaf etmişdir.

Turizmin inkişafı eyni zamanda, onun təşkil olunma səviyyəsində və qonaqpərvərlik nümunələrində göstərir. Bu da ölkə haqqında müsbət fikirlərin formalaşması deməkdir. Turizm gənc bir biznes sahəsidir və onun inkişafı XX əsrin II yarısından başlanır. Azərbaycan Respublikasında bu inkişaf isə müstəqilliyimizin əldə edilməsi ilə bağlıdır. Turizmin inkişafının əsas istiqamətləri ilk növbədə, ölkənin iqtisadi qüdrəti ilə bağlıdır. Hər birimizə məlum olur ki,

turizm dünya iqtisadiyyatının dinamik inkişaf edən sahələrindəndir. Təbii olaraq, bu sahənin inkişafı iqtisadiyyatın başqa sahələrinə də təsir etdiyindən, turizm sənayesi davamlı inkişaf edir, genişlənir. Bu sahənin əsas obyektı turist olduğundan turizm sahəsini inkişaf etdirmək üçün ilk öncə, həmin insanın tələbinə uyğun xidmət sferasını təşkil etmək lazımdır. Bu zaman isə insanın psixoloji, fizioloji və seçim motivlərini qiymətləndirmək lazım gəlir. Azərbaycanda turizm inkişafı, formalaşması daha çox özünün psixoloji amildən asılı olduğunu göstərir. Belə ki, bizlərə miras qalmış teatrların, mədəniyyət, incəsənət əsərlərimiz yeni formada qurulur, mənzil və məişət şəraitinin turistın zövqünə uyğun dəyişdirilməsində psixoloji amil kimi demək olar.

Turizmin inkişafının sosial aspektləri. Turizm sosialyönlü fəaliyyət dairəsidir. Onun sosial fəaliyyətinin mahiyyəti insanlara xidmət etməkdən ibarətdir. Belə ki, iş yerlərinin açılması, ev təsərrüfatlarının inkişafı, bazarda uyğun əmtəə və xidmət istehsalıdır. Sosial inkişaf dedikdə, turizmdə kəndin sosial inkişafı, regionun sosial inkişafı, infrastruktur nəzərdə tutulur. Turizmin əməktutumlu fəaliyyəti isə əhalinin məşğulluq problemidir. Turizmin sosial mahiyyəti, vəziyyəti onun xarici ölkələrlə, xarici şirkətlərlə əlaqəsində öz əksini tapır. Turizm mədəniyyəti, davranışı və insanların özünün daxili, xarici turistlərin tələbinə uyğun xidmət etmək qabiliyyətini formalaşdırır. Turizmin inkişafının potensialı ilk növbədə, regionlarda olan siyasətlə bağlıdır. Belə ki, dövlətin regional siyasəti güclü respublika məqsədilə həyata keçirilir. Bu siyasətin ilkin müsbət cəhəti regionda dövlətin öz daxili və xarici əlaqələrini təkmilləşdirməklə, iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edir. Bununla yanaşı, dövlətin regiona müdaxiləsi iqtisadiyyatdan daha çox sosial xarakter daşıyır. Belə ki, regionlarda təhsil, səhiyyə, mədəniyyət sahələri inkişaf edir, əhalinin təbii artımına nəzarət edilir, yeni yollar salınır, obyektləri tikilir.

Nəticə. Azərbaycanda qeyri–neft sektorunun inkişafı və bununla bağlı olan sahələrin yaradılması ölkə iqtisadiyyatına əsaslı təsir etmişdir. Regionda əhalinin məşğuluğu, məskunlaşma problemi, həmçinin sosial yoxsulluq problemləri azaldılır. Turizmin inkişafı bir mənalı olaraq, ölkənin iqtisadiyyatına təsir edir. Belə ki, yeni iş yerlərinin açılması, əhalinin asudə vaxtlarının daha keyfiyyətli keçirilməsinə, ölkədə abadlıq işlərinin artırılmasına, yeni kadrların hazırlanmasına təkan verir. Regionda turizmin inkişafı nəinki şəhər əhalisinin maddi rifahını yaxşılaşdırır, eyni zamanda kənd təsərrüfatının inkişafına birbaşa təsir etdiyindən, kənd əhalisinin də həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir edir. Belə ki, kənd əhalisinin məşğulluğu, gəlirlərinin artması, kənd təsərrüfatı mallarının emalı, xırda və orta sahibkarlığın inkişafı, torpaq sahəsinin inkişafına və s. təsir edir.

Turizmin inkişafında dövlət siyasətinin əsası regional iqtisadi və sosial inkişafı göstərir, ölkədə qeyri–neft sektorunun inkişafı, respublikamızın dünya bazarına tək yanacaq sənayesi ilə deyil, turizm sənayesinin inkişafı ilə də

çıxmasına zəmin yaradır. Ehtimal olunan proqnoza görə, yaxın gələcəkdə neft sənayesindən gələn gəlirin tükənməsi zamanı ölkə iqtisadiyyatı qeyri-neft sektoru hesabına öz iqtisadi qüdrətini itirməyəcəkdir.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq, turizmin inkişafının əsas istiqamətləri iqtisadi və sosial inkişafın əsas istiqamətlərinə görə aparıldığını qeyd edə bilərik. Bunları ümumiləşdirib aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- Turizm və biznes fəaliyyəti isə turistin tələbatını nəzərə almaqla, xidmət sferasını formalaşdırmaq, infrastruktur və istehsal sahələrini inkişaf etdirməklə, rəqabətli mühit təşkil etməkdən ibarətdir. Bunun da inkişafı əhalinin işsizliyi probleminin aradan qalxmasına və turizmle bağlı olaraq, təhsil, səhiyyə, nəqliyyat və məişət infrastrukturunun formalaşmasına təsir edir [3, səh. 224].
- Turizmdə mədəni dəyərləri inkişaf etdirmək, tarixinin öyrənilməsi və s. kimi hallar ölkənin dünya ölkələri içərisindəki nüfuzunu artırır.
- Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrin içərisində əhəmiyyətli turizm ölkəsi kimi tanınması üçün informasiya şəbəkələri yaratmaq və mövcud şəbəkələrinin arealını artırmaq.
- Ərazidə mövcud olan turizm obyektlərini, abidələrini, tarixiliyini qorumaq.
- Turizm sahəsini inkişaf etdirmək üçün peşə təhsilini artırmaq, yeni kadrlar hazırlanmasında ixtisaslaşmaq.
- Milli turizm məhsulunun beynəlxalq səviyyədə dünya bazarında tanıtılmasına şərait yaratmaq.

Ədəbiyyat:

1. Əlirzayev Ə.Q., Aslanova S.İ. "Turizmin inkişafının sosial-iqtisadi problemləri". Bakı, 2006
2. Əlirzayev Ə.Q. "Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi" dərslik. Bakı 2010
3. Əlirzayev Ə.Q. "Turizmin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi". Bakı, 2011
4. Məmmədov E.Q. "Azərbaycanda turizm bazarının formalaşması və idarə olunmasının regional xüsusiyyətləri". Bakı, 2013

UOT 339.9:338.1

AZAD İQTİSADI ZONALARIN YARADILMASI İMKANLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Davud Hacı NASİRİ

AMEA Naxçıvan Bölməsinin doktorantı

dhn110@yahoo.com

Məqalədə Azad İqtisadi Zona anlayışının mahiyyətinə varılır, bunun yaranmasını zəruri edən amillər diqqət mərkəzinə çəkilir. Eləcə də Azad İqtisadi Zonaların yaradılması prosesi, imkanları, iqtisadi səmərəliliyi müasir bazar münasibətləri sistemində dəyərləndirilir. Azad iqtisadi zonaların yaranması və inkişafı xarici ticarətin inkişafının məhsuludur. Dünya ticarətinin inkişaf tarixi bu həqiqəti təsdiq edir. Hər bir ölkə çalışır ki, öz iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etməklə istehsalı inkişaf etdirdirsin və məhsulunu satsın. Məhsulun satılmasının əsas vasitəsindən biri xarici ticarətin inkişafıdır. Xarici ticarətin bu prosesdə iştirak edən tərəflər üçün faydalı olması elə ilk dövrlərdə özünü göstərmişdi. Ona görə də hər hansı ölkənin xarici ticarəti həyata keçirilən ərazisinə xüsusi əhəmiyyətli bir fəaliyyət zonası, xüsusi zona, sərbəst zona kimi yanaşılmışdır.

Açar sözlər: iqtisadi münasibətlər, Azad İqtisadi Zona, regional bazar, iqtisadi səmərəlilik.

ОЦЕНКА ВОЗМОЖНОСТЕЙ СОЗДАНИЯ СВОБОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗОН

РЕЗЮМЕ

Суть концепции Свободной экономической зоны заключается в том, что факторы, которые составляют проблему, сосредоточены. Кроме того, процесс, возможности и экономическая эффективность свободных экономических зон оцениваются в системе современных рыночных отношений.

Появление и развитие свободных экономических зон является продуктом развития внешней торговли. Об этом свидетельствует история мировой торговли. Каждая страна работает над тем, чтобы развивать свою продукцию и продавать ее продуктивно, эффективно используя свой экономический потенциал. Одним из основных инструментов для

продажи продукта является развитие внешней торговли. В первые годы внешняя торговля была полезной для сторон, участвующих в этом процессе. Поэтому внешняя торговля любой страны рассматривается как зона особого значения, зона особого значения, свободная зона.

Ключевые слова: экономические отношения, свободная экономическая зона, региональный рынок, экономическая эффективность.

EVALUATION OF OPPORTUNITIES FOR CREATION OF FREE ECONOMIC ZONES

SUMMARY

The essence of the Free Economic Zone concept is that the factors that make up the issue are centered on. Also, the process, opportunities and economic efficiency of the Free Economic Zones are estimated in the system of modern market relations.

The formation and development of free economic zones is a product of foreign trade development. The history of world trade confirms this fact. Each country works to develop its production and sell its productively, effectively using its economic potential. One of the main tools for the sale of the product is the development of foreign trade. It was in the first years that foreign trade was beneficial for the parties involved in this process. Therefore, the foreign trade of any country has been regarded as a zone of special significance, a zone of special importance, a free zone.

Keywords: Economic Relations, Free Economic Zone, Regional Market, Economic Efficiency.

Dünya təsərrüfat sisteminin formalaşması və inkişafı müstəqil dövlətlərin iqtisadiyyatının bir-birilə müxtəlif formalarda qarşılıqlı əlaqəyə girməsi və inteqrasiyası yolu ilə həyata keçirilir. Bu inteqrasiyanın mühüm vasitələrindən biri azad iqtisadi zonaların (AİZ) yaranması və fəaliyyətidir. Ölkələrin bir-birinə inteqrasiyası hansı səviyyədə və formada inkişaf etmişsə, AİZ-lər də o forma və səviyyədə inkişaf etmişdir. AİZ-lərin ilkin formalarının yaranmasından 500 ilə yaxın bir vaxt keçmişdir. Bu müddət ərzində dünya təsərrüfat sisteminin formalaşmasının daxili tərkib hissəsi kimi AİZ-lər də inkişaf etmiş, iqtisadiyyatın və iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahə və formalarını əhatə etmişdir.

Azad iqtisadi zonaların yaranması və inkişafı xarici ticarətin inkişafının məhsuludur. Dünya ticarətinin inkişaf tarixi bu həqiqəti təsdiq edir. Hər bir ölkə çalışır ki, öz iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etməklə istehsalı inkişaf etdirdirsin və məhsulunu satsın. Məhsulun satılmasının əsas vasitəsindən

biri xarici ticarətin inkişafıdır. Xarici ticarətin bu prosesdə iştirak edən tərəflər üçün faydalı olması elə ilk dövrlərdə özünü göstərmişdi. Ona görə də hər hansı ölkənin xarici ticarəti həyata keçirilən ərazisinə xüsusi əhəmiyyətli bir fəaliyyət zonası, xüsusi zona, sərbəst zona kimi yanaşılmışdır. Beləliklə, Ölkə sərhədləri daxilində idxal edilən məhsullara qısa və ya uzun bir müddət ərzində anbar xidməti göstərilməsi, bu xidmətin gömrükdən keçmədən göstərilə biləcəyi xüsusi zonaların yaradılmasının çox faydalı olacağı və bunun beynəlxalq ticarəti asanlaşdıraraq inkişaf etdirəcəyi ideyası azad iqtisadi zonaların (sərbəst iqtisadi zonaların) yaranmasının əsasını müəyyən etmişdir. Beləliklə, azad iqtisadi zonalar ilk dəfə xaricdən ölkəyə daxil olan malların boşaldılması yeri, başqa ölkələrə təkrar göndərilməsi yeri, gömrük rəsmiləş-dirilməsindən tam və ya qismən azad bir liman olaraq meydana gəlmişdir (4).

İlk dəfə AİZ-lər XV əsrdə dənizlərin, çayların sahilində yerləşən yaşayış məntəqələri daxilində azad (sərbəst) liman şəhərləri formasında yaranmışdır. Sonrakı 4-5 əsrlik dövrdə onlar sürətlə inkişaf etmiş, çoxnövlü olmuş və təkmilləşmişdir. Azad liman şəhərləri siyasi baxımdan qismən və ya tamamilə müstəqil, xarici sahibkarların yerləşməsinə, fəaliyyətinə icazə verilmiş, XVI-XVII-ci əsrlərdə dəniz sahili ölkələrin - Fransa, İngiltərə, Sinqapur, Kolumbiya, Malta və digər ölkələrin liman şəhərlərində sərbəst (açıq) ticarət zonaları fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Sonralar azad limanlarla yanaşı dəmir yolu, hava yolları kənarında (yaxınlığında) olan yaşayış məntəqələri də ticarət zonaları kimi diqqət cəlb edir.

Bu şəhərlərə (şəhərin bir hissəsinə) gömrük rüsumu olmadan xarici mal gətirmək və yerli istehsal məhsullarını çıxartmaq mümkün idi. Belə zonanın anbarlarında qeyri-məhdud müddətə və ya müəyyən müddətə əmtəə saxlanılır, qablaşdırılır, növlərə ayrılır, sonra ölkənin daxili bazarlarına müəyyən rüsumlarla göndərilir, yaxud heç bir rüsum olmadan xarici bazarlara çıxarıldı. Bu dövrlərdə AİZ dedikdə ölkənin əsas ərazi hissəsindən öz sosial-iqtisadi əlamətlərinə görə ayrılan, dəmir yolu, yaxud hava nəqliyyat şəbəkəsində yerləşən liman şəhəri və ya onun xüsusi bir ərazi hissəsi nəzərdə tutulurdu.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq azad zonalar dünyanın bir çox ölkələrində, digər yaşayış məntəqələrində də yaranmış, 1929-1933-cü illər dünya iqtisadi böhranından sonra bu proses daha da genişlənmişdir. Bir sıra ölkələr həmin iqtisadi böhranın aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirlər görmüşlər ki, bu tədbirlərdən biri də idxal yönümlü ticarət-istehlak fəaliyyətindən ixrac yönümlü sənaye istehsalına keçiddir.

Sonrakı dövrlərdə, xüsusilə XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq təsərrüfat fəaliyyətinin bütün əsas sahələrində AİZ-lər yaranmış və inkişaf etmişdir. Sənaye məhsulu istehsalı və ixracı, xarici ticarət, bank, sığorta xidməti, elmi-texniki xidmət, qabaqcıl texnologiyaların yaranması və tətbiqi və i.a. ilə əlaqədar xüsusi iqtisadi zonalar, yeni azad ticarət zonaları və i.a.

yanarmışdır. AİZ-in fəaliyyət sahələri və məqsədləri də genişlənməmiş, çoxsahəli olmuşdur. Onların əhəmiyyətli və zərərli nəticələri də özünü daha qabarıq surətdə göstərmişdir. Təbiidir ki, AİZ haqqında elmi təsəvvürlər də dəyişmiş və daha aydın xarakter almışdır (1).

İxracı meylli sənayeləşmə strategiyası İkinci Dünya müharibəsindən sonra Avropa ölkələrində (Danimarka, Norveç və i.a.), Yaponiyada, ABŞ-da, 1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Asiya qitəsinin bir sıra ölkələrində (Koreya, Sinqapur, Tayvan və i.a.), Cənubi Amerikada sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. XX əsrin ikinci yarısından bu proses Çində, Rusiyada, Almaniyada, Türkiyə kimi ölkələrdə daha sürətlə inkişaf etməkdədir. Həm də XX əsrdə AİZ-lərin ticarətlə yanaşı istehsal, bank-kredit fəaliyyətilə bağlı yeni sahələri yaranmış və inkişaf etmişdir (5).

Ümumiyyətlə, AİZ-lərin yaranması və inkişaf tarixi bir neçə yüz illik dövrü əhatə etsə də onun sürətli inkişafı XX əsrin ikinci yarısından başlamışdır. Xüsusilə 70-90-cı illərdə AİZ-lər dünya iqtisadiyyatının inkişaf xarakterini və istiqamətlərini müəyyən edən mühüm vasitələrdən birinə çevrilmişlər.

AİZ-lər inkişaf edib çoxfunksiyalı olduqca ona verilən təriflər də dəyişmişdir. AİZ-ə ilk əsas tərif 1973-cü ildə Kioto forumunda verilmişdir: AİZ hər hansı bir dövlətin ərazisinin əmtəələrə gömrük ərazisindən kənarında olan kimi baxılan hissəsidir. Bu əmtəələr gömrük yoxlamalarından və gömrük vergilərindən azad olmaqla, ölkədaxili vergi sistemində də müəyyən güzəştlərə malikdir.¹ Bu tərif indiyə qədər qüvvədə qalır. Bununla yanaşı, azad iqtisadi zonaların funksiyalarını və özünəxas xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onlara bir çox müxtəlif təriflər də verilmişdir. Bir qrup tədqiqatçıların fikrincə, azad iqtisadi zonalar bir ölkənin beynəlxalq sərhədləri daxilində olmaqla gömrük sərhədləri xaricində qalan, ölkədə həyata keçirilən xarici ticarət və digər maliyyə və iqtisadi tədbirlərə dövlət tənzimlənməsinin tamamilə ortadan qaldırıldığı və ya qismən həyata keçirildiyi ərazi hissəsidir. ¹ Digər qrup tədqiqatçıların fikrincə, AİZ-lər bir beynəlxalq liman və ya hava limanı yaxınlığında qurulan, ölkənin gömrük məntəqəsindən özünəməxsus xüsusiyyətlərlə ayrılmış, ərazisi daxilinə idxal edilmiş malların gömrüksüz olaraq gətirildiyi, saxlandığı, müxtəlif məqsədlərə, o cümlədən istehsal məqsədi ilə yarımfabrikat kimi istifadə olunduğu və malların beynəlxalq gömrük məntəqəsindən keçmədiyi təqdirdə gömrük vergisindən azad olunduğu, digər vergi və başqa maneələrin ən azı endirildiyi məntəqələrdir. Başqa birinin fikrincə, "Azad iqtisadi zona-yerli (milli) və xarici sahibkarların güzəştli iqtisadi şərtlərlə təsərrüfat fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulmuş məhdud ərazi hissəsinə deyilir" (2).

AİZ-lər müxtəlifdir. Onların ümumi sayı 500-dən, formaları 30-dən çoxdur. Onların dörd əsas forması olduğu göstərilir: azad işgüzarlıq zonası, azad sənaye zonası, iqtisadi və elmi-texniki inkişaf zonası, bank üzrə frank

zonası. 3 Lakin AİZ-lərin fəaliyyət rejimini, iqtisadi təyinatını nəzərə almaqla onları aşağıdakı qruplarla ayırmağı məqsəduyğun hesab edirik:

1. Azad ticarət zonaları;
2. İstehsal-ixrac zonaları;
3. Azad bank-sığorta zonaları;
4. Azad sahibkarlıq zonaları;

AİZ-lərdən ən geniş yayılanı azad ticarət zonalarıdır.

Bunlara azad liman (hava, dəniz, çay), azad ticarət zonası, xarici ticarət zonası, sərhədyanı bazarlar, gömrüksüz mağazalar aid edilir.

Azad liman bütün azad iqtisadi zonaların tarixi sələfidir. O, bütün azad ticarət zonaları ilə eyni tiplidir. Bu zonaların başlıca xüsusiyyəti – onlara başqa ölkələrdən gətirilən və ya digər ölkələrə ixrac olunun malların gömrük vergisindən azad olmasıdır. Bunların içərisində azad ticarət zonası mühüm yer tutur. Onun başlıca məqsədi xarici ticarəti, xüsusilə tranzit ticarəti inkişaf etdirməkdir. Tranzit ticarət əmtəələrin bir ölkədən başqa bir ölkəyə digər ölkənin ərazisindən keçməklə hər hansı bir vergi və rüsum, başqa sözlə idxalat vergisi ödəmədən daşınmasıdır. Malların belə daşınması tranzit daşınma, əmtəələrin belə daşınmaq üçün keçdiyi yol tranzit yolu adlanır. Tranzit ticarətdə reeksport ticarət mühüm yer tutur. Belə halda əmtəələrin markası vasitəçi ölkədə dəyişdirilir və sonra əmtəələr idxalçı ölkəyə yola salınır. Azad ticarət zonaları ölkənin idxal və ixracını asanlaşdırır, xarici ticarətin inkişafına səbəb olur.

Azad ticarət zonasının xüsusi bir növü xarici ticarət zonasıdır. Bu zona ən çox ABŞ-da yayılmışdır. Ədəbiyyatda verilən məlumata görə ABŞ-da 200-ə yaxın yalnız idxalla məşğul olan xarici ticarət zonası var. Bu zonalardan daxil olan mallar ABŞ bazarı üçün nəzərdə tutulur və bu mallar üzrə gömrük vergisi elə həmin zonanın özündə ödənilir (3).

Azad istehsal-ixrac zonaları - bunlara ixrac-istehsal zonası, ixrac-istehsal rejimi, sənaye ixrac zonası və i.a. daxildir. Bu zonaların əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zonalarda xarici və yerli sahibkarlara vergisiz və ya müəyyən vergi güzəştlərilə xaricdən xammal, material, texnika idxalına, zondan hazır məhsul və yarımfabrikatların gömrük vergisiz ixracına icazə verilir.

Zonada istehsal obyektləri, istehsal infrastrukturunu obyektlərinin tikintisinə əlverişli şərait yaradılır. Azad istehsal-ixrac zonasının müəyyənləşdirilməsində bütövlükdə ixraca meyilli istehsal amilləri ön plana çəkilir. Azad istehsal-ixrac zonaları xarici bazarlara yüksək keyfiyyətli məhsul ixrac etmək siyasəti yeridən, dünya bazarında öz qabaqcıl texnika-texnologiyası ilə tanınan şirkətləri özünün təbii ehtiyatlarından, müxtəlif xammalından səmərəli istifadə etməyə cəlb etməklə istehsalı inkişaf etdirib dünya bazarına çıxmaq istəyən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə özünə daha geniş yer tapır. İstehsal-ixrac zonalarına investisiya qoymaq səlahiyyətləri həm milli, həm də

xarici şirkətlərə verilsə də burda bir qayda olaraq əsas rolu xarici şirkətlər oynayır (2).

Azad bank-sığorta zonası ölkənin maliyyə təminatında, eləcə də ölkədə olan artıq maliyyə vasitələrinin səfərbərliyə alınması və ölkədən xaricdə istifadəsində mühüm rol oynayır. Bu banklar bir qayda olaraq ərazisində olduğu ölkənin bank sistemində tətbiq olunan hər növ qanunların təsirindən, təşkilatların nəzarətindən kənar fəaliyyət göstərir. Azad banklar həm azad iqtisadi zonalarda, həm də azad iqtisadi zona olmayan ərazilərdə müstəqil, azad bir qurum kimi yaradıla bilər. Azad bank zonasında valyuta nəzarəti, investisiya nəzarəti yoxdur. Bankların fəaliyyəti üçün vergi ya ödənilmir, ya da tamamilə aşağı səviyyədədir. Azad bank zonalarında faiz dərəcəsi aşağı olduğundan dünya kapital bazarında onların işində çətinlik olmur. Belə banklara dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində böyük şəhərlərdə daha çox təsadüf olunur. Azad banklar zonasına "Bank üzrə frank zonası" kimi baxılır. Onlar bank və sığorta əməliyyatları üzrə ixtisaslaşsınlar. Lüksemburqda pul ehtiyatlarının yaranması üzrə qanunlar güzəştli olduğundan, orada Almaniyanın böyük bankları fəaliyyət göstərirlər. Honkonqda, Sinqapurda, Bəhreyyəndə və i.a. belə böyük banklar zonası vardır.

Ədəbiyyat:

1. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. www.e-qanun.az/framework/27284
2. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 120 s.
3. Əliyev Elamin. Regional inkişafın hüquqi təminatı sistemində dövlət proqramları mövzusunda magistr dissertasiyası. Bakı, 2015
4. "Xarici investisiyanın qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 15 yanvar 1992-ci il.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 mart 2007-ci il tarixli Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması haqqında aktı. Bakı, 2007

R İ Y A Z İ Y Y A T V Ə T E X N İ K A E L M L Ə R İ

UOT 51

İ N F O R M A T İ K A F Ə N N İ N İ N R İ Y A Z İ Y Y A T L A Ə L A Q Ə L İ T Ə D R İ S İ N D Ə C ++ P R O Q R A M L A Ş D I R M A D İ L İ N İ N E L E M E N T L Ə R İ N D Ə N İ S T İ F A D Ə E D İ L M Ə S İ

Rəna Cavadxan qızı HACIYEVA

Qərbi Kaspi Universiteti

İnformasiya texnologiyaları və məşinlər kafedrası

rena_gajieva@yahoo.com

Rəmzi Niyazi oğlu HACIYEV

Bakı Dövlət Universiteti

İnformasiya texnologiyaları və proqramlaşdırma kafedrası

haciyevramzi@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə İnformatika fənninin tədrisində mühüm məsələlərdən biri digər elmlərin əsaslarına daha dərinlən ziyələnmək üçün tələbələrini informatikanın mahiyyətini açan fundamental biliklər və praktiki vərdişlərlə silahlandırmaqdan ibarət olduğu göstərilmişdir. Bu baxımdan informatika fənninin digər fənlərlə əlaqəli tədrisi aktual olaraq digər elmlərin əsaslarına dərinlən ziyələnmək üçün əlverişli zəmin yaradan vasitələrdən biri hesab edilməlidir. İnformatika fənninin riyaziyyatla əlaqəli tədrisinin daha geniş imkanlara malik olduğunu inkar etmək mümkün deyildir.

Açar sözlər: fənlərarası əlaqə, tədris metodikası, müəyyən inteqral, fərdi funksiyalar, inteqral, təqribi hesablama.

USING ELEMENTS OF C++ PROGRAMMING LANGUAGE IN TEACHING INFORMATICS WITH MATHEMATICS

SUMMARY

One of the important issues in the teaching of computer science in the article is that interdisciplinary ties should equip students with fundamental knowledge and practical skills that reveal the essence of computer science and,

in parallel, even more to learn about the basics of other sciences. In this regard, the subject of informatics should be considered as one of the most effective tools for the profound mastery of the foundations of other sciences. It can not be denied that the curriculum of informatics and mathematics has very great opportunities in this direction.

Key words: intersubject connection, definite integral, individual function, integral, approximate calculation

МЕЖПРЕДМЕТНАЯ СВЯЗЬ В МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ И МАТЕМАТИКИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЭЛЕМЕНТОВ ЯЗЫКА ПРОГРАММИРОВАНИЯ C++

РЕЗЮМЕ

Одним из важных вопросов в преподавании информатики в статье является то, что межпредметные связи должны вооружить студентов фундаментальными знаниями и практическими навыками, которые раскрывают суть информатики и параллельно еще больше узнать об основах других наук. В этой связи предмет информатики следует рассматривать как один из наиболее эффективных инструментов для глубокого освоения основ других наук. Нельзя отрицать, что учебная программа информатики и математики имеет очень большие возможности в этом направлении.

Ключевые слова: межпредметная связь, определенный интеграл, индивидуальная функция, интеграл, приближительное вычисление

İnformatika fənninin tədrisində riyaziyyat fənni ilə sistemli olaraq əlaqənin yaradılması məqsədi ilə riyaziyyat fənninin proqramları təhlil edilməli və əlaqə üçün daha məqsədəuyğun mövzular seçilməlidir. Bir məqalədə yaradılan bütün əlaqələri araşdırmaq mümkün olmadığı üçün informatika fənni üzrə «Fərdi funksiyalar» mövzusu, riyaziyyat fənnindən isə «Müəyyən inteqral. İnteqralların hesablanması.» mövzusu seçilmişdir. Hər iki mövzu əlaqəni ətraflı izah etmək üçün geniş imkanlara malikdir [4, səh. 42-46].

Hesab edirik ki, tələbələrə əvvəlki dərslərdə standart olmayan – fərdi funksiyalar mexanizmi haqqında başlanğıc nəzəri məlumatlar verilmiş və fərdi funksiyaların tətbiqi sadə misallarla praktik olaraq nümayiş etdirilmişdir. Əlaqənin yaradılmasında əsas məqsəd fərdi funksiyalar mövzusunun daha geniş izah etmək və fərdi funksiyalardan istifadə edərək kompüterdə inteqralların təqribi hesablanması üçün tələbələrə zəruru biliklərin verilməsindən, praktik vərdişlərin aşılması və riyaziyyat fənnindən inteqralların təqribi hesablanması ilə bağlı alınan biliklərin daha da dərinləşdirilməsindən ibarətdir [4, səh.296-307].

Mövzular arasında əlaqənin effektiv təşkili, vaxtdan səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə tələbələrə əvvəlcədən trapesiyalar üsulunun təkrarı və əsas

hesablama düsturlarının araşdırılması tapşırılır. İnformatika fənni üzrə müəllim inteqralın trapesiyalar üsulu ilə hesablanması üçün məlum düsturdan hazır formada istifadə edir.

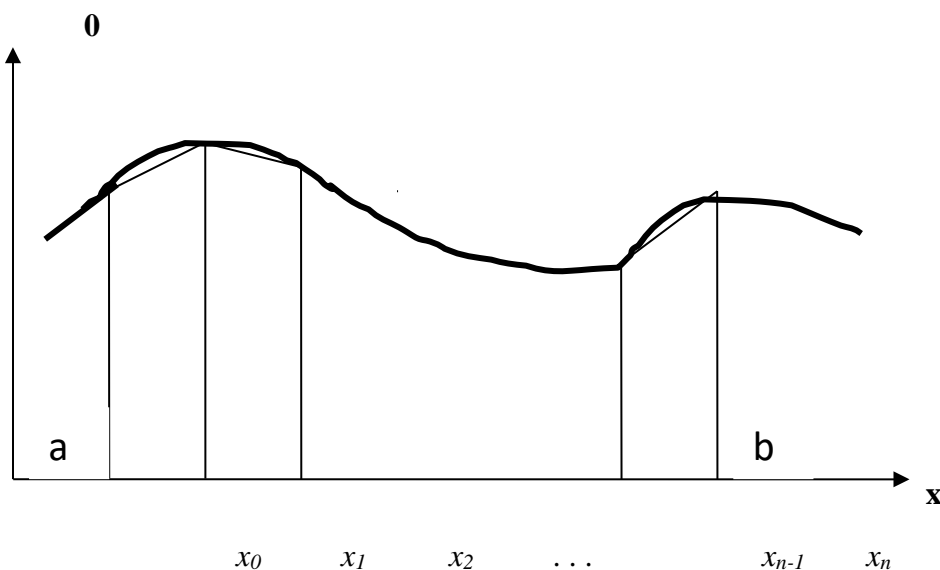
$$S = \int_a^b f(x) dx \approx \frac{b-a}{n} \left[\frac{1}{2} f(x_0) + f(x_1) + f(x_2) + \dots + f(x_{n-1}) + \frac{1}{2} f(x_n) \right];$$

hesablamayı sadələşdirmək məqsədi ilə

$$h = \frac{b-a}{n}, \quad x_i = a + ih, \quad f_i = f(x_i) \quad \text{olduğunu nəzərə alaraq}$$

$$t = \frac{1}{2}(f_0 + f_n) = \frac{1}{2}(f(a) + f(b)), \quad r = f_1 + \dots + f_{n-1} \quad \text{qəbul etsək, onda}$$

$S = \int_a^b f(x) dx \approx h(r + t)$; ifadəsini alarıq. Məlumdur ki, n $-[a, b]$ parçasının bölündüyü eyni uzunluqlu hissələrin sayıdır (Şəkil 1.) [7, səh.21-24].

Şəkil 1.

Məsləhət görülür ki, Nyuton-Leybnis düsturu vasitəsilə qiyməti dəqiq hesablanmayan sadə bir inteqral təqribi hesablanсын.

Misal. $\int_0^9 x^2 dx$; inteqralını trapesiyalar üsulu ilə təqribi hesablayın.

Fərdi funksiyalar mexanizmi haqqında tələbələrə artıq məlum olan nəzəri məlumatlara və praktiki vərdişlərə əsaslanaraq, həm də yuxarıda göstərdiyimiz hesablama düsturlarından istifadə edərək verilmiş məsələni kompüterdə həll etmək üçün aşağıdakı proqramı hal hazırda müasir C⁺⁺ proqramlaşdırma dilində tərtib edirik [2, səh.84-85, səh.135-137]:

```
// Variant 1

#include <iostream>

#include <iomanip>

using namespace std;

// inteqralin qiymətini təqribi hesablayan funksiya

float Inteqral(float a,float b,int n)

{ float h,fi,xi,r,t;

int i;

r=0;h=(b-a)/n;

for(i=1;i<=n-1;i++)

{ xi=a+i*h;

fi=xi*xi;

r=r+fi;

}t=0.5*(f(a)+f(b));

return h*(r+t);

}

// əsas funksiya

int main()

{ int n; float s;

cin>>n;

s=Inteqral(0,9,n);
```

```
cout<<fixed<<setprecision(10)<<"Inteqralin qiymeti ="<<s<<" "<<"n="<<n;
return 0;
}
```

n-in müxtəlif qiymətləri üçün hesablamaların nəticələrini göstərək:

Inteqralin qiymeti =243.0121765137   *n=100*

Inteqralin qiymeti =243.0004272461   *n=500*

Inteqralin qiymeti =243.0000457764   *n=1000*

Inteqralin qiymeti =243.0000000000   *n=20000*

Beləliklə, [a,b] parçasının bölündüyü bərabər hissələrin sayı (n) artdıqca hesablama dəqiqliyinin artdığı nümayiş etdirilir [7, səh.42-46].

Aydındır ki, bu inteqralı Nyuton - Leybnis düsturu ilə hesabladıqda onun dəqiq qiyməti 243 alınır. Bu isə inteqralın qiymətinin trapesiyalar üsulu ilə təqribi hesablandığını əyani təsvir edir. Bu proqramdan istifadə edərək inteqralın həndəsi mənasının daha yaxşı başa düşülməsinə nail olmaq mümkündür. Məsələn, [0,9] parçası əvəzində ardıcıl [0,3], [0,6], [5,8] götürərək proqramı yerinə yetirək hesablanan sahələrin əvvəlki sahədən az olduğunu görürük. Aydındır ki, bu zaman əsas proqram blokunda fərdi funksiya müraciət də uyğun olaraq dəyişilməlidir.

$S=\text{Inteqral}(0,3,n)$; $S=\text{Inteqral}(0,6,n)$; $S=\text{Inteqral}(5,8,n)$;

Tələbələrə Nyuton-Leybnis düsturu ilə bu inteqralların hesablanması və alınan nəticələrin proqramlarının yerinə yetirilməsindən alınan təqribi nəticələrlə müqayisə edilməsini təklif etmək faydalı olar. İzah edilən materialın lazımı səviyyədə mənimsənilməsinə əmin olduğdan sonra fərdi funksiya istifadə imkanını tədricən genişləndiririk. Bu məqsədlə inteqralaltı $f(x)=x^2$ funksiyanın özünü də fərdi funksiya kimi təyin edirik [2, səh.143-145]. Göstərilən imkan proqramın növbəti variantında nümayiş etdirilir.

// Variant 2

```
#include <iostream>
```

```
#include <iomanip>
```

```
using namespace std;
```

```
// Inteqralalti funksiya
```



```
float f(float x)
{
    return x*x;
}

// inteqralin qiymetini teqribi hesablayan funksiya
float Inteqral(float a,float b,int n)
{
    float h,fi,xi,r,t;
    int i;
    r=0;h=(b-a)/n;
    for(i=1;i<=n-1;i++)
    {
        xi=a+i*h;
        fi=f(xi);
        r=r+fi;
    }
    t=0.5*(f(a)+f(b));
    return h*(r+t);
}

// esas funksiya
int main()
{
    int n; float s;
    cin>>n;
    s=Inteqral(0,9,n);
    cout<<fixed<<setprecision(10)<<"Inteqralin qiymeti="<<s<<" "<<"n="<<n;
    return 0;
}
```

Proqramın bu variantını da kompüterdə yerinə yetirərək əvvəlki variantla (variant 1) tamamilə eyni nəticənin alındığını göstəririk.

Göründüyü kimi, bu variant daha universaldır. Belə ki, inteqralaltı funksiyanı başqa funksiya ilə əvəz edərək bu proqram vasitəsilə bizi maraqlandıran istənilən inteqralı təqribi hesablamaq imkanı əldə edirik.

Məsələn, $\int_0^4 \frac{1}{1+\sqrt{x}} dx$; inteqralının hesablanması üçün tərtib etdiyimiz

proqramdakı

```
float f(float x)
```

```
{return x*x;
```

```
}
```

Funksiyası

```
float f(float x)
```

```
{return 1/(1+sqrt(x));
```

```
}
```

ilə əvəz edilir və proqramın başlığına `#include <cmath>` daxil olunur. Əsas funksiyadakı müraciət isə `s=Inteqral(0,4,n)`; operatoru ilə əvəz edilir və çox asanlıqla verilən yeni inteqralın təqribi hesablanmasına nail oluruq.

Inteqralların müəyyən ε dəqiqliyi ilə təqribi hesablanması mexanizmi də göstərilə bilər. Fərdi funksiya mexanizmi belə hesablamaların aparılmasını çox asanlıqla həyata keçirməyə imkan verir. Belə ki, inteqralın n və $2n$ sayda nöqtə üçün hesablanmış qiymətlərini uyğun olaraq S_n və S_{2n} kimi işarə etsək, $|S_{2n} - S_n| \leq \varepsilon$ şərti ödəndikdə S_{2n} verilmiş inteqralın ε dəqiqliyi ilə hesablanmış qiyməti kimi qəbul olunur. Şərt ödənmədikdə yenidən parçanın bölündüyü hissələrin sayı 2 dəfə artırılır, S_n -in qiyməti S_{2n} -in qiyməti ilə əvəz edilir, S_{2n} yenidən hesablanır, qoyulan şərt yoxlanılır və s. [7, səh.23-24].

Belə nəticəyə gələ bilərik ki, təqdim olunan metodika ilə informatikanın “Fərdi funksiyalar” mövzusunun riyaziyyat fənnindən «Müəyyən inteqral. Inteqralların hesablanması.» mövzusu ilə əlaqəsini yaradarkən həm seçilmiş mövzu tam açılmış olur, həm də tələbələr kompüterdə inteqralların təqribi hesablanması üçün zəruri məlumatlar əldə edir və praktik vərdişlər mənimsəyirlər [5, səh.15-18].

Beləliklə, bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlı olan informatika və riyaziyyat fənni arasında əlaqənin yaradılması yollarından biri nəzəri və praktik olaraq nümayiş etdirildi.

Ədəbiyyat:

1. Агальцов В.П. Информатика для экономистов: Учебник / В.П. Агальцов, В.М. Титов. - М.: ИД ФОРУМ, НИЦ ИНФРА-М, 2013.
2. Герберт Шилдт Полный справочник по C⁺⁺ М.:Издательский дом, «Вильямс», 2011.
3. Исаев, Г.Н. Информационные технологии: Учебное пособие / Г.Н. Исаев. - М.: Омега-Л, 2013.
4. Лапчик М.П., Семакин И.Г., Хеннер Е.К. Методика преподавания информатики. М: Издательский Центр «Академия», 2001.
5. Киселев, Г.М. Информационные технологии в педагогическом образовании: Учебник / Г.М. Киселев, Р.В. Бочкова. - М.: Дашков и К, 2013.
6. Зверев И.Д. Взаимная связь учебных предметов. М: Знание, 1988.
7. Трифонов Н.П., Пасхин Е.Н. Практикум работы на ЭВМ.-М.: Наука, 1982.

UOT: 517.958:57

СИСТЕМЫ РЕГУЛЯЦИИ ОРГАНИЗМА

Елена Курбангусейновна РАГИМОВА

*Кандидат технических наук, доцент,
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности,
Кафедра «Инженерия приборостроения»*

yelena_rahimova@mail.ru

РЕЗЮМЕ

Сохранительные свойства биологических систем связаны с поддержанием гомеостаза, обеспечивающим постоянство существенных для жизнедеятельности системы переменных при наличии возмущений во внешней среде это, в свою очередь, расширяет сферу применения диагностических методов и устройств, и является предпосылкой для создания автоматизированных средств диагностики. Рассматривается схема механизма регулирования темпа поступления кислорода в ткани. Это дает возможность определения требований формирования физиологически обоснованных критериев построения новой аппаратуры, обеспечивающих ее эффективное функционирование, а также алгоритмов ее функционирования. Были изложены основные правила, которыми следует руководствоваться при разработке функциональных схем автоматизации.

Ключевые слова: биотехническая система, гомеостаз, схема механизма регулирования организма, кислород в ткани, регуляторные механизмы в организме

ORQANİZMİN TƏNZİMLƏNMƏ SİSTEMLƏRİ

XÜLASƏ

Bioloji sistemlərin qoruyucu xüsusiyyətləri xarici mühitdə baş verən narahatlıqların mövcudluğunda sistemin ömrü üçün əsas dəyişənlərin sabitliyini təmin edən homeostasiyanın saxlanması ilə əlaqələndirilir və bu da diaqnostik

metod və qurğuların əhatə dairəsini genişləndirir və avtomatik diaqnostik vasitələrin yaradılması üçün bir şərtidir.

Toxumada oksigenin daxil olmasının tempinin tənzimlənmə mexanizminin sxemi baxılmışdı. Bu yeni aparatın qurulmasının formalaşma fizioloji əsaslandırılmış meyarları tələblərinin təyininə imkan verir, hansı ki, onun effektiv fəaliyyətini və həmçinin onun fəaliyyətinin alqoritmləri təmin edir. Avtomatlaşdırmanın funksional sxemlərinin hazırlaması vaxtı əsaslanmaq zamanı qaydalara əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: biotexniki sistem, homeostaz, orqanizmin tənzimlənməsi mexanizminin sxemi, toxumada oksigen, orqanın tənzimləyici mexanizmləri

SYSTEMS OF REGULATION OF THE ORGANISM

SUMMARY

The protective properties of biological systems are associated with the maintenance of homeostasis, which ensures the constancy of the essential variables for the life of the system in the presence of perturbations in the external environment. This in turn expands the scope of diagnostic methods and devices and is a prerequisite for the creation of automated diagnostic tools. The scheme of the mechanism for regulating the rate of oxygen in the tissue was considered. This makes it possible to determine the requirements for the formation of physiologically justified criteria for the construction of new equipment, ensuring its effective functioning, as well as the algorithms for its functioning. It outlined the basic rules that should guide the development of functional automation schemes.

Keywords: biotechnical system, homeostasis, scheme of the organism regulation mechanism, oxygen in tissues, regulatory mechanisms in the body

Актуальность. Исследование результатов деятельности регуляторных механизмов в организме дают возможность разработки новой медицинской техники.

Создание новой медицинской техники требует формирования физиологически обоснованных критериев построения аппаратуры, обеспечивающих ее эффективное функционирование. Исследование биотехнической системы (БТС), с целью определения требований к построению аппаратуры и алгоритмов ее функционирования, производится методом поэтапного моделирования:

1. описание биологического звена БТС на основе изучения физиологических процессов организма в условиях его взаимодействия с техническими звеньями.

2. согласование технических и биологических звеньев в рамках общей модели БТС.
3. разработка экспериментальных образцов аппаратуры и проведение апробации разработанных методов и средств.

Сохранительные свойства биологических систем связаны с поддержанием гомеостаза, обеспечивающим постоянство существенных для жизнедеятельности системы переменных при наличии возмущений во внешней среде. Гомеостаз обеспечивает состояние равновесия в живых организме, относящееся к различным функциям и химическому составу жидкостей и тканей; осуществляет процесс, посредством которого поддерживается это равновесия (рис.1) [1, 3].

Рис.1. Гомеостатические показатели

Основным средством достижения целей регулирования является обратная связь, заключающаяся в том, что выходной, регулируемый сигнал о состоянии объекта управления поступает обратно на вход системы — в управляющее устройство [4, 2]. Относительно меньшую роль в биосистемах играет так называемая прямая связь, при которой регулятор вырабатывает управляющие воздействия непосредственно на основании информации о возмущении. Темпы этих процессов, так и уровни поддержания веществ в организме регулируются целой системой механизмов через определенные исполнительные органы.

Так, окислительные процессы в тканях управляются целенаправленными изменениями дыхательного объема, жизненной емкости легких, объема резервного воздуха, глубины вдоха, частоты дыхания, ударного объема сердца, частоты сердечных сокращений, объемной скорости кро-

вотока, величины сопротивления сосудов, количества гемоглобина в крови, величины кислородной емкости крови, эритропоэза и т. д.

Поддержание постоянства уровней веществ означает сохранение внутренних условий, стабильность внутренней среды организма, т.е. гомеостаз.

Была рассмотрена схема механизма регулирования темпа поступления кислорода в ткани (рис.2).

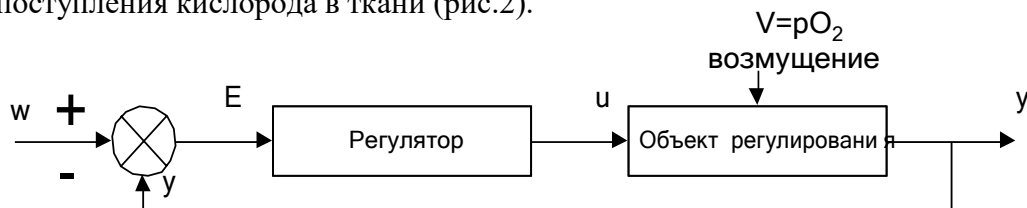

Рис.2. Общая схема механизма регулирования темпа поступления кислорода в ткани

Орган (объект регулирования) потребует кислород с темпом u , а целью регулирования является обеспечение поступления кислорода с тем же темпом (выходная величина) y . Сигнал рассогласования поступает на вход регулятора, который вырабатывает управляющий сигнал $E = w - y$, поступающий на вход объекта регулирования, подверженный внешнему возмущающему воздействию $v = pO^2$ (градиент напряжения кислорода между тканями и артериальной кровью).

Схема пассивной регуляции темпа поступления кислорода в ткани будет выглядеть следующим образом (рис.3).

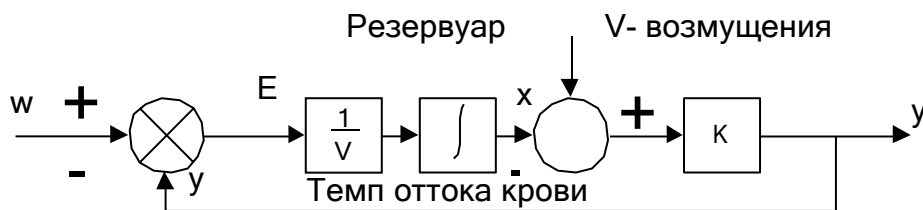

Рис.3. Схема пассивной регуляции темпа поступления кислорода в ткани

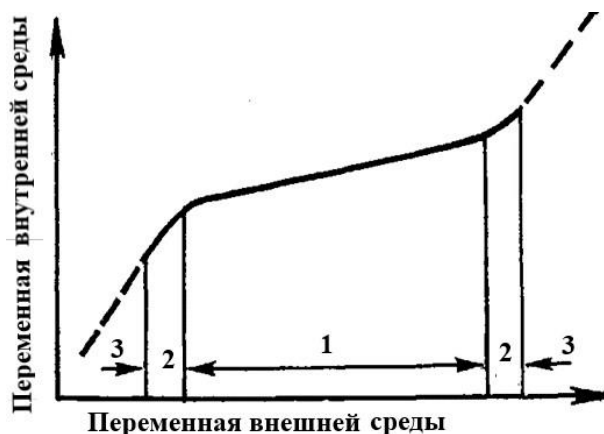
Разность между темпами потребления и поступления, накапливаясь, дает напряжение кислорода в тканях

$$x = \frac{1}{V} \int_0^T (y - w) dt + x_0,$$

где x_0 - исходное значение концентрации кислорода (при $t=0$);

V - объем тканевого резервуара.

Результаты деятельности регуляторных механизмов в организме показаны на рисунке (рис.4), на котором приведена характерная зависимость переменных внутренней среды живого организма от внешних условий.

Рис. 4. Результаты деятельности регуляторных механизмов в организме

На рис.3. показано 1 - область условий внешней среды, в которой механизмы управления обеспечивают как стационарное неравновесие в системе, так и гомеостаз; 2 - гомеостаз системы нарушается при выходе за пределы этой области; 3 - механизмы управления уже не в состоянии обеспечить стационарность при попадании в экстремальные условия, и жизнь возможна лишь в течение короткого интервала времени — вплоть до исчерпания накопленных в организме запасов веществ, необходимых для обеспечения жизнедеятельности (обозначено пунктиром).

Такая зависимость известна для изменения температуры, концентраций кислорода в крови и тканях, осмотической концентрации и других переменных внутренней среды организма. Чем лучше организована система регулирования, тем шире область гомеостаза по каждой из взаимосвязанных переменных, тем лучше в пределах этой области поддерживается постоянство внутренней среды. Целью настоящей статьи является изложение основных правил, которыми следует руководствоваться при разработке функциональных схем автоматизации.

Литература:

1. Бесекерский В.А., Попов Е.П. Теория систем автоматического управления. Профессия, 2003, 752 с.
2. Гаркави Л.Х., Квакина Е.Б. Адаптационные реакции и резистентность организма. Ростов на Дону: 1990. 224 с.
3. Юревич Е. Н. Теория автоматического управления. Л.: Энергия, 1975. 416 с.
4. Прудников И.М. Принцип оптимального функционирования организма. М., 2004. [Электронный ресурс].
URL:<http://www.smolensk.ru/user/sgma/MMORPH/N-10-html/prudnikov/prudnikov.htm>

UOT 002

**АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ ПРИНЦИПОВ МОДЕЛИРОВАНИЯ
ЗАГРУЗКИ ТРАНСПОРТНЫХ СЕТЕЙ ГОРОДОВ**

Ольга Васильевна МУХТАРОВА

*Кандидат физико-математических наук, доцент,
Академия Управления при Президенте
Азербайджанской Республики,
Кафедра Информационные технологии
в государственном управлении*

ovmukhtarova@mail.ru

РЕЗЮМЕ

В работе рассматриваются основные принципы моделирования загрузки транспортных сетей городов. Показаны основные математические модели, которые используются для анализа транспортных сетей. Описаны основные параметры и факторы составляющие данные математические модели.

Ключевые слова: моделирование, транспортная сеть, транспортные потоки, графы.

**ANALYSIS OF THE BASIC PRINCIPLES OF URBAN TRANSPORT
NETWORKS LOADING MODELING****SUMMARY**

The paper considers the basic principles of urban transport networks loading modeling. The basic mathematical models which are used for the analysis of transport networks are shown. The main parameters and factors that compose the given mathematical models are described.

Keywords: modeling, transport network, traffic flows, graphs.

ŞƏHƏR NƏQLİYYAT ŞƏBƏKƏLƏRİNİN YÜKLƏNMƏSİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİNİN TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Məqalədə şəhər nəqliyyat şəbəkələrinin yüklənməsinin əsas prinsiplərini nəzərdən keçirilir. Nəqliyyat şəbəkələrinin təhlili üçün istifadə olunan əsas riyazi modellər göstərilir. Verilmiş riyazi modelləri yaradan əsas parametrlər və amillər təsvir olunur.

Açar sözlər: modelləşdirmə, nəqliyyat şəbəkəsi, trafik axını, qrafik.

Одной из важнейших инфраструктур, которая обеспечивает жизнь городов и регионов, является транспортная инфраструктура. Возможности транспортных сетей во многих крупных городах в последнее время исчерпаны или близки к этому. Поэтому особую важность приобретает оптимальное планирование маршрутов городского транспорта, планирование сетей, оптимизация организации движения. Эти задачи невозможно решить без использования математического моделирования транспортных сетей. Главная задача этих математических моделей - определение и прогнозирование параметров работы транспортной сети. К ним относятся интенсивность движения на всех участках сети, объемы перевозок в сети общественного транспорта, средние скорости движения, задержки и потери времени.

Математические модели, которые используются для анализа транспортных сетей, разнообразны [1]. В зависимости от того для каких задач они применяются можно выделить три основных класса:

- прогнозные модели;
- имитационные модели;
- оптимизационные модели.

Прогнозные модели используют, когда известны геометрия транспортной сети и размещение потоков в городе. Необходимо определить какими будут транспортные потоки в этой сети. Прогноз загрузки транспортной сети включает в себя расчет усредненных характеристик движения. К ним относятся интенсивность потока, распределение автомобилей и пассажиров по путям движения, объем межрайонных передвижений.

Имитационное моделирование ставит своей целью рассмотреть движение во всех деталях и развитие этого процесса во времени. При этом усредненные значения потоков и распределение по путям считаются известными и служат исходными данными для этих моделей. Отличие прогнозных и имитационных моделей состоит в том, что если в прогнозных моделях рассматривается вопрос «сколько и куда» будут

ехать в данной сети, то в имитационных рассматривают, как будет происходить движение в деталях, если средние значения «сколько и куда» известны. Таким образом, прогнозные и имитационные модели дополняют друг друга. К классу имитационных моделей можно отнести модели динамики транспортных потоков. В этих моделях применяется разная техника – от имитации движения каждого отдельного автомобиля до описания динамики функции плотности автомобилей на дороге.

Динамические имитационные модели имеют широкое практическое применение. Они позволяют оценить изменение скорости движения, задержки на перекрестках, динамику образования очередей и другие характеристики движения. Их использование служит для улучшения организации движения, оптимизации светофорных циклов.

Оптимизационные модели служат для решения задач оптимизации маршрутов пассажирских и грузовых перевозок, для определения оптимальной конфигурации сети [2].

Транспортные потоки складываются из отдельных передвижений, которые совершают участники движения. К ним относятся передвижения различных видов транспорта, а так же передвижения пешеходов. Основными факторами, которые определяют количество передвижений по транспортной сети города являются:

- потокообразующие факторы, то есть размещение объектов, которые порождают движение – места проживания, места приложения труда, места культурно-бытового обслуживания.
- характеристики транспортной сети – количество и качество улиц и дорог, маршруты и способности провоза общественного транспорта.
- поведенческие факторы, к которым относятся мобильность населения, предпочтения в выборе способов и маршрутов передвижения.

Для построения математической модели необходимо описать указанные факторы. Основой такого описания является транспортный граф. Узлы графа соответствуют перекресткам и станциям, а дуги - сегментам улиц и линиям транспортного движения. Чтобы описать распределение потокообразующих объектов, город делят на районы прибытия и отправления (ПО). Каждый район включается в граф, как узел, соединенный с обычными узлами графа специальными дугами – связями. Общий объем передвижения из одного района ПО в другой называют районной корреспонденцией.

Для оценивания альтернативных путей и способов передвижения вводят критерий, который называют обобщенной ценой пути. Обобщенная цена пути складывается из цен входящих в него дуг. Сюда может

быть добавлена цена перехода с одной дуги на другую, цена посадки при переходе с дуги на дугу. Поэтому увеличение обобщенной цены снижает привлекательность пути. Обобщенную цену можно определять, как сумму слагаемых, которые определяют влияние различных факторов на оценку пути:

- время передвижения, которое вычисляется как функция зависимости скорости движения от загрузки пути;
- дополнительные задержки в транспортной сети (время ожидания, парковки);
- денежные затраты (платные магистрали, плата за въезд в определенные зоны города).

Многие факторы определяют цену пути, и время является основным из них. Поэтому путь между двумя точками сети, который имеет минимальную обобщенную цену, называют кратчайшим путем.

Важнейшей особенностью загрузки транспортной сети является то, что выбор способов и путей передвижения пользователями сети влияет на тот же выбор, осуществляемый другими пользователями. Математически это взаимное влияние описывается функциями зависимости цены дуги от суммарного потока по этой дуге. Возникает обратная связь в процессе формирования загрузки: выбор пути основан на сопоставлении цен на различных путях, в то время как сами цены определяются сложившейся загрузкой. Таким образом, транспортные потоки, происходящие в сети, представляют собой некоторое равновесное состояние этого процесса. При рассмотрении этого равновесного состояния используются различные алгоритмы [3, 4]. В задачах моделирования транспортных потоков в сети крупного города выделяют четыре основных этапа:

- оценка общих объемов прибытия и отправления из каждого района города;
- разделение по способам передвижения – пешеходные, с использованием общественного транспорта, с использованием личного транспорта;
- определение матриц корреспонденций между каждой парой расчетных районов города;
- определение всех путей участников движения, то есть распределение корреспонденций по транспортной сети.

Деление задач моделирования на этапы является условным, так как все эти этапы связаны между собой и не могут быть решены, как отдельные задачи, в силу их обратных связей.

Рассмотрим модель расчета корреспонденций. Матрица корреспонденций служит количественной характеристикой для передвижений по сети. Элементами матрицы являются объемы передвижений между каж-

дой парой условных районов ПО. Это могут быть передвижения автомобилей или пассажиров в единицу времени. Все передвижения можно разделить по следующим критериям:

- по целям передвижения;
- по выбору способов передвижения;
- по выбору путей передвижения.

Среди передвижений с различными целями выделяют:

- от места жительства к месту приложения труда и обратно (трудовые корреспонденции);
- передвижения к местам культурно-бытового обслуживания и обратно;
- деловые поездки между местами приложения труда;
- поездки между культурно-бытовыми объектами.

Для каждой группы передвижений рассчитывается своя матрица межрайонных корреспонденций. Данные для матрицы строятся на основе демографических и социально-экономических данных и результатов обследования. По ним можно оценить среднее количество поездок и подвижность населения. Сюда относятся и передвижения пешком, с использованием общественного транспорта и личного транспорта. Пути передвижения разбивают на два этапа - это непосредственно способ передвижения (модальный выбор) и выбор конкретного пути, который выбирается на основе критерия пути (критериальный выбор).

Кроме того, участников движения можно разделить на классы пользователей, например,

- люди разного достатка и социального статуса будут предпочитать разные пути в сети, содержащие платные участки дороги;
- пользователи общественного транспорта могут выбирать более комфортное движение с меньшим количеством пересадок.

Для моделирования комплексной загрузки сети с учетом всех факторов такого рода рассчитываются отдельные матрицы корреспонденций для каждого класса. И для каждого класса используют свой критерий оптимальности путей.

Литература:

1. Brackstone M., McDonald M. Car following. A historical review // *Transpn.Res.F.* 2000. V.2.p.181-196.
2. Лившиц В.Н. Автоматизация планирования и управления транспортными системами. М. Транспорт, 1987, стр.208.
3. Стенбринк П.А. Оптимизация транспортных сетей. М. Транспорт. 1981
4. Wang B.-H., Wang L., Hui P.M., Hu B. Analytical results for the steady state of traffic flow models with stochastic delay // *Phys.Rev.E.* 1998. V.58. p.2876-2882.

S O S I O L O G İ Y A**UOT 316****NORVEÇ VƏ İSVEÇDƏ MEDIA XƏBƏRLƏRİ VƏ GENDER STEREOTİPLƏRİ****Kifayət Cəbi qızı AĞAYEVA***Azərbaycan Dillər Universiteti,
Regionşünaslıq kafedrasının dosenti*

kaghayeva@yahoo.com

NORVEÇ VƏ İSVEÇDƏ MEDIA XƏBƏRLƏRİ VƏ GENDER STEREOTİPLƏRİ**XÜLASƏ**

Skandinaviya cəmiyyətinin gender bərabərliyi öhdəliyinə böyük önəm verməsi ilə tanınmasına baxmayaraq, bölgədə media sənayesi gender bərabərliyinə görə geri qalır. Bu səbəbdən də mediada daha çox gender bərabərliyinin əldə edilməsi və gender stereotiplərinin aradan qaldırılması istiqamətində ölçülər götürülür. Hələ də qadınlar medianın çox sahələrində az təmsil olunurlar və mediada gender stereotipləri qalmaqdadır. Hələ də xəbərlərin məzmununa kişilər nəzarət edirlər. Bu da bir faktır ki, ictimai debatlarda qadın səsinin və təcrübəsinin çatışmaması dayanıqlı inkişaf və demokratiya üçün təhlükədir. Maneələrin anlaşılması üçün daha çox araşdırmaya ehtiyac vardır. Bütün insanların söz azadlığı olmadan dayanıqlı inkişaf və demokratiya mümkün deyildir.

Açar sözlər: media, demokratiya, gender bərabərliyi, gender stereotipləri

MEDIA NEWS AND GENDER STEREOTYPES IN NORWAY AND SWEDEN**SUMMARY**

Scandinavian societies are known for their commitment to gender equality, it seems that many parts of the media industry are lagging behind in this matter. There is increasing pressure on the media to improve measures to

ensure a more gender equal media industry and to eliminate gender stereotypes. Women are still underrepresented in many areas in the media and gender stereotypes remain persistent. The news content is still very male-dominated. The persistent lack of female voices and experiences in public debate is in fact a threat to sustainable development and democracy. More research is warranted to fully understand the obstacles that there are and what it takes to move forward to a more sustainable world. This cannot be achieved unless we safeguard freedom of expression for all.

Keywords: media, democracy, gender equality, gender stereotypes

НОВОСТИ СМИ И ГЕНДЕРНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ В НОРВЕГИИ И ШВЕЦИИ

РЕЗЮМЕ

Скандинавское общество известно своей приверженностью гендерному равенству, и похоже, что многие части медиа индустрии отстают в этом вопросе. Существует нарастающее давление на медиа, чтобы улучшить меры для обеспечения большего гендерного равенства медиа индустрии и исключить гендерные стереотипы. Женщины все еще мало представлены во многих областях средства массовой информации и гендерные стереотипы остаются постоянными. Мужчины все еще доминируют в составлении содержания новостей. Постоянное отсутствие женских голосов и опыта в публичных дебатах является в действительности угрозой для устойчивого развития и демократии. Больше исследований оправданно чтобы полностью понять существующие препятствия и что нужно чтобы двигаться вперед в более устойчивый мир. Это не может быть достигнуто, если мы не будем защищать свободу выражения мнений для всех.

Ключевые слова: СМИ, демократия, гендерное равенство, гендерные стереотипы

Dörd onillikdən artıq bir zamandır ki, Skandinaviya ölkələri cəmiyyətin bütün aspektlərində gender bərabərliyini inkişaf etdirməkdən ötrü birlikdə əməkdaşlıq edirlər. 2015-2018-ci illər üçün Skandinaviya ölkələrinin əməkdaşlıq proqramının nəzərdə tutduğu əsas məsələlərdən biri də ictimai sektorda gender bərabərliyinin əldə olunmasıdır. Bu, demokratik ictimai sferada qadın və kişilərin iştirakı üçün imkan yaratmaq və cəmiyyətin inkişafına və gender bərabərliyi siyasətinin formalaşmasına təkan verməkdir.

Bu gün media ictimai sferanın formalaşmasında əsas rol oynayır. Gender siyasətinin əsas məqsədlərindən biri də mediada gender bərabərliyinə nail

olmaqdır. Gender bərabərliyinin inkişafı istiqamətində qadın və kişilərin mediada necə təqdim olunması əhəmiyyətli amillərdəndir. Skandinaviya cəmiyyətində gender bərabərliyi öhdəliyinin mövcud olmasına baxmayaraq, media bu öhdəlikdən bir qədər geri qalır. Hələ də medianın bir çox sahələrində qadınların təmsilçiliyi aşağı səviyyədədir və hələ də mediada gender stereotipləri mövcuddur. Media və texnologiyanın inkişafına baxmayaraq, ənənəvi xəbər media və jurnalistikanın cəmiyyətdə gender rollarına təsiri hiss olunur.

Tədqiqatın məqsədi mediada qadın və kişilərin təmsil olunma dərəcəsini öyrənmək və mediada gender stereotiplərinin güclənməsinə təsir edən amilləri tədqiq etməkdir. Tədqiqatda Qlobal Media Monitoring Layihəsi (QMML), Avropada Qadın və Media Sənayeləri və Beynəlxalq Qadınlar Media Fondunun (BQMF) Qadın Statusu haqqında Qlobal Hesabatın hazırladığı materiallardan istifadə olunmuşdur.

BQMF-in Qadın Statusu haqqında Qlobal Hesabatı. Hesabatda mediada gender bərabərliyinə təşviq etmək üçün bəzi nümunələr verilir. Bu layihənin nəticələrinə görə Skandinaviya ölkələrində qadınlar həm xəbər subyektləri kimi, həm də məlumat mənbələri kimi media xəbərlərində az təmsil olunurlar. Ənənəvi mediada olduğu kimi rəqəmsal mediada da qadınların nisbətən az görünməsi müşahidə olunur. Bəzən də qadın və kişilər gender stereotipləşmiş formada təmsil olunurlar. Əvvəlki illərin proqresinə rəğmən, 1990-cı illərdən başlayaraq qadınlar üçün bir çox sferalarda yavaşma və durğunluq hiss olunur. Eyni zamanda, nəticələr də göstərir ki, bir çox önəmli sahələrdə gender bərabərliyinə nail olunmasına baxmayaraq, mediadakı xəbərlərdə gender bərabərliyinə hələ ki, tam nail olunmamışdır.

Gender bərabərliyinə riayət etmək və gender stereotipləşmədən qaçmaq üçün mediaya böyük təpki göstərilir. BMT hələ 1995-ci ildə bu tələbi Pekində keçirdiyi konfransda Pekin Fəaliyyət Planına daxil etmişdi. Avropa İttifaqı və Avropa Şurası burada nəzərdə tutulan məqsədləri üzv dövlətlərin nəzərinə çatdırmışdır və media sahəsində gender bərabərliyini gücləndirməyi tövsiyə etmişdir. Media təşkilatları və mütəxəssisləri də mediada gender bərabərliyinə təşviq etməyə təşəbbüs göstərmişlər. Beləliklə, hesabatda göstəriləndiyi kimi qabaqda hələ görüləsi işlər çoxdur.

Bu hesabat xəbər mediasında gender təmsilçiliyinə riayət etmək və bu sahədə olan yaxşı nümunələrdən ibrət götürməyi tövsiyə edir. Eyni zamanda, gender bərabərsizliyinə təkən verən amillər, həmçinin fəaliyyət və metodlar haqqında bilgilər əldə etməyə ehtiyac vardır və onların köməyi ilə gender bərabərsizliyinə qarşı mübarizə aparmaq olar. Bundan ötrü bir həll yolu deyil, bir neçə həll yolu mövcuddur. Hazırlanmış hesabat mediada gender bərabərliyinin təşviqinə və gender həssaslığını artırmağa yardım edir.

Həm qlobal, həm də lokal araşdırmalarda göstərilir ki, xəbər subyektləri kimi 24 % qadınlar və 76 % kişilər haqqında təmsilçilik (görüntü (TV), dinləmə

(radio) və oxu (qəzet və jurnallar) mövcuddur (GMMP, 2015). 1990-cı illərdən bəri situasiya dəyişilməz qalmışdır, media xəbərlərində kişilər dominantlıq edirlər və BMT Qadınlara qarşı hər cür Diskriminasiyanın Aradan Qaldırılması Konvensiyasını (CEDAW) beynəlxalq öhdəlik kimi üzv dövlətlərə tövsiyə etmişdir. Bu Konvensiyada mediada gender əsaslı diskriminasiyanın aradan qaldırılması və gender bərabərliyinə təşviq edilməsi də nəzərdə tutulur.

İsveç qadınların mediada təmsilçilik (görüntü, dinləmə və yazı) faizi digər Skandinaviya ölkələri ilə müqayisədə daha (30%) yüksəkdir. Bütün kateqoriyalarda Skandinaviya xəbər mediasında kişilər dominantlıq edirlər. Kişilərin təmsilçiliyinin qadınları üstələməsindən əlavə, gender stereotipləşmiş qadın və kişi təmsilçiliyi də müşahidə olunur. Qadınlar əsasən, ailə statusunda xəbər subyekti, elm və səhiyyə müxbirləri kimi, kişilər isə ekspert kimi çıxış edirlər. Kişilər daha çox iqtisadiyyat və siyasət haqqında xəbərləri verirlər.

Şimali Avropa ölkələrinin bir-birinə yaxın olan mədəniyyət və bənzər siyasi dövlət quruluşuna rəğmən, bu ölkələrdə xəbər subyektlərin faizində fərqlilik müşahidə olunur. Məsələn, Norveçdə siyasət xəbərlərin subyektlərinin əksəriyyəti qadınlardır və İslandiya da qadın siyasi xəbər subyektləri kişi siyasi xəbər subyektlərindən daha çoxdur. Lakin ənənəvi xəbər şəbəkələri ilə müqayisədə İnternet xəbər portallarında qadınların sayı durmadan artır.

Skandinaviya ölkələrində jurnalistika fakültəsində oxuyan qadınların say faizi kişilərdən daha üstün olsa da xəbərlərin hazırlandığı iş yerlərində kişilər daha çox işləyirlər. Bu sferada kişilər qərar qəbul edilən yüksək postları zəbt etdiklərinə görə, media sənayesində qadınlar üçün keçilməz səddlər hələ də mövcuddur. Əlavə olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, qadın müxbirlərlə kişi müxbirlərin verdikləri xəbərlərin mövzuları da fərqlidir. Kişilərin dominantlıq etdikləri xəbərlər siyasi və iqtisadi mövzuların hazırlanmasında daha çox gözə dəyir, lakin elm və səhiyyə xəbərlərinin hazırlanmasında kiçik gender fərqləri müşahidə olunur. Lakin xəbərlərin təqdimatına gəldikdə qadınların sayı daha çoxdur. İsveçdə xəbər təqdimatçıların əksəriyyəti qadınlardır.

Dövlət media servis şirkətləri ilə özəl media servis şirkətlərini müqayisə etdikdə məlum olur ki, dövlət media servis şirkətlərində xəbərlərdə çalışan insanların peşə rollarına görə gender tarazlığına nail olunmuşdur, lakin özəl media servis şirkətlərində bu problem hələ ki, həll olunmamışdır, çünki dövlət iş yerlərində gender bərabərliyinə nail olmaq istiqamətində uğurlu siyasət aparır.

Skandinaviya ölkələrində medianın xəbərlər bölümündə gender bərabərliyinin tədqiqatı yeni bir məsələ olmasa da bu hələ də aktualdır. Bu problemin tədqiqatı bir neçə onilliklər ərzində aparılmışdır. Təəssüf ki, son onillikdə də irəliləyiş olsa da elə bir böyük proqres baş verməmişdir. Skandinaviya ölkələrində medianın xəbərlər bölümündə gender bərabərsizliyi problemi qlobal tədqiqat layihəsi araşdırmasının tərkibinə daxil edilmişdir. Araşdırmalar proq-

resin az olmasından və bəzi bölgələrdə hətta proqresdə durğunluq olmasından yazırlar. Jurnalistikada, nə təhsildə, nə də iş yerlərində gender həssaslığı vardır. Xəbərlərlə bağlı təşkilatlarda gender bərabərliyindən də vacib görüləsi işlər çoxdur. Burada tək cə gender tarazlığı pozulmur və gender bərabərliyinə riayət edən xəbərlərin yayılmaması halları da müşahidə olunur. Skandinaviya ölkələrində medianın xəbərlər bölümündə gender disbalansı mühüm problem hesab olunur. Əsas məqsəd işçilər arasında gender həssaslığını inkişaf etdirmək və qadınların bu sferaya cəlb olunmasına təşviq etməkdir. Dünyada bu istiqamətdə yaxşı nümunələr mövcuddur. Belə ki, jurnalistlərin hansı şəraitdə fəaliyyət göstərmələri də bu sferada gender bərabərliyinə təkan verən amillərdəndir. Bu qurumlar çox vaxt xaricdən gələn beynəlxalq təşəbbüslərə laqeydlik göstərirlər. Mediada gender bərabərliyinin beynəlxalq təşkilatların tələbi olmasından yerli xəbər şirkətləri az xəbərdardır [14, s.132]. Gender həssaslığının inkişafında jurnalistika təhsili böyük rol oynayır, çünki cəmiyyətin eqalitar hissiyatlı formalaşmasında əsas amil gender tarazlıqlı xəbərlərin verilməsidir. Bunun inkişafında qadın xəbər ekspertləri mühüm rol oynayır. Danimarkada xəbərlər üzrə qadın ekspertlərin sayı digər ölkələrdən daha çoxdur.

Media cəmiyyətdə mədəni norma və dəyərlərin ən əsas daşıyıcısıdır, qadın və kişilərin gender imicinin yaradılmasında və gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Xüsusilə də xəbərlər gücün hansı şəkildə bölüşdürülməsi anlayışına əhəmiyyətli şəkildə təsir edir. Media son dövrlər çox böyük dəyişikliklərə uğramışdır və bu, medianın rəqəmsal sferasında daha çox özünü göstərir. Yeni formada meydana çıxan sosial medianın cəmiyyətdə daha çox yayılmasına baxmayaraq, Skandinaviya ölkələrində ənənəvi media hələ də böyük əhəmiyyət daşıyır.

Skandinaviya kontekstində gender bərabərliyi və media. Dünyada elə bir ölkə yoxdur ki, cəmiyyət tam gender bərabərliyinə nail olsun, lakin gender bərabərliyindən söz düşəndə beş Şimali Avropa ölkəsi siyahının başında gəlir: İsveç, Norveç, Danimarka, Finlandiya və İslandiya. Bu indekslər siyasi, iqtisadi, təhsil və səhiyyə ilə əlaqəli göstəricilərə görə təyin olunur. Bu ölkələrin uğurlu valideyn məzuniyyəti, iş yerlərindəki gender aspektləri bunu deməyə imkan verir.

Beləliklə, yuxarıda da qeyd olunduğu kimi qadınlar və kişilər xəbərlərdə fərqli şəkildə, genderləşmiş formada təsvir olunurlar və medianın üst strukturlarında, qərar qəbul edə bilən qurumlarında hələ də kişilər dominantlıq edirlər. Mediada qadınlar həm işçi, həm subyekt, həm də idarə heyətinin üzvü kimi hələ də sayca kişilərdən azdırlar və media sənayesinin qərar qəbul edənləri əsasən kişilərdir.

Belə ki, Skandinaviya bölgəsində media görüntüləri hələ də gender stereotipləşmiş şəkildədir və qadınlar xəbərlərdə az təmsil olunurlar. Xəbərlərin rutinlərində qadın və kişilər müxtəlif pozisiyalardadırlar və müxtəlif rolları ifa

edirlər. Həmçinin qadın jurnalistlər kişi jurnalistlərlə birlikdə eyni cür təhsil alırlar və təlim keçirlər. Bu səbəbdən də medianın üzərinə daha yaxşı gender tarazlıqlı xəbərlər hazırlayıb təqdim etmək kimi məsuliyyət düşür [5, s.45].

Xəbərlərin çoxu kişilər haqqında olur. Bütün ölkələrdə qadınların xəbər subyekti kimi az olması problemi mövcuddur. Əksər hallarda, xəbər hekayələrinin qəhrəman müxbirləri də kişilər olur. 2010-2015-ci illər arasında televiziya, radio, qəzet və jurnallarda təqdim olunan xəbərlərin yalnız 24 %-i qadınlar haqqında idi. 1995-ci ildə aparılan qlobal monitorinqə görə qadınlar xəbərlərdə 17 %, kişilər isə 83 % təşkil edirdi. 2015-ci ilə qədər bu rəqəm o qədər də artmamışdı [9, s.1]. İsveç yüksək postlarda çalışan qadın xəbər subyektlərinin sayına görə birinci yeri tutur.

Qadınlar xəbərlərdə daha çox ailə statuslarına görə tanınırlar. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi qadınlar ənənəvi mediadan daha çox onlayn mediada təmsil olunurlar. 2015-ci ildə 42 % onlayn xəbəri qadın müxbirlər təqdim etmişdir, bu da ənənəvi xəbər təqdimatından 5 % çoxdur. QMML-in hesabatına görə qadın müxbirlər əsasən elm və səhiyyə haqqında xəbərləri verirlər. Şimali Avropa ölkələri arasında İslandiya kişilərlə müqayisədə qadınlar daha çox iqtisadiyyat, siyasət və dövlət haqqında xəbərləri verirlər. İsveç (46%) və Finlandiyada (67%) kişilərlə müqayisədə qadınlar daha çox kriminal və zorakılıq haqqında xəbərləri verirlər.

Norveç xəbərlərində gender problemləri. Norveçlilər xəbərlərin çatdırılmasında çox aktivdirlər və Norveç qlobal mətbuat azadlığı tarixində ən yüksəkdə duran ölkələrdəndir. 2016-cı ildə Norveç Finlandiya və Niderlanddan sonra Sərhədsiz Müxbirlər Dünya Mətbuat Azadlığı indeksində üçüncü yerdə idilər. 2014-cü ildə Norveçdə 72 ədəd ödənişli gündəlik qəzet dərc olunurdu və onlardan üçü (Aftenposten, Verdens Gang and Dagbladet) daha populyar idi [24, s.3]. Hər üç qəzetin onlayn səhifəsi mövcud idi və mütəmadi olaraq yenilənirdi.

Norveçdə ən böyük media binası Norveçin Yayın Korporasiyasıdır (NRK) və bu radio yayını öz fəaliyyətinə 1933-cü ildə, televizor yayını isə 1960-cı ildə başlamışdır. Bu gün NRK-nin üç milli telekanalı, 14 milli radio kanalı və onlayn xəbərləri vardır. Kompaniyada 3500 işçi çalışır. 2014-cü ilin məlumatına görə orta hesabla hər gün 87% norveçli NKR-ın xidmətindən istifadə edir [8, s.11]. 2014-cü ildə Norveçin ən böyük özəl media kompaniyaları bunlar idi: Schibsted, Egmont Fonden, TV2, Telenor and Amedia [16, s.13]. Finlandiya və İsveçlə müqayisədə Norveçdə İnternet istifadəçilərinin sayı bir az çoxdur: hər 100 nəfərdən 96-sı İnternetdən istifadə edir.

Digər Skandinaviya ölkələrində olduğu kimi Norveçdə də gender bərabərliyinə nail olmaq, cəmiyyətin siyasi konsensusun əsas elementidir və qadınlar siyasi sferada yaxşı təmsil olunurlar. 1981-ci ildə ilk qadın - Gro Harlem Brundtland, Baş Nazir seçildi. Brundtlandın ikinci seçki dövründə

dövlətdə qadın və kişilərin təmsilçiliyində az qala bərabərlik müşahidə olunurdu. 2007-ci ildə Stoltenberqdə qadın və kişilər arasında ilk paritetlik əldə olundu. 2016-cı ildə dövlətdə qadın nazirlər düz 50 % civarında idi (10, s.54). Lakin parlamentdə hələ də kişilər dominantlıq edirdilər və Norveç Parlamentinin 39.6 %-i qadın idi. Bu sahədə Norveç İsveçdən geri qalsa da Danimarkadan (37%) irəlində idi. Norveç iqtidarında kişilər hələ də dominantlıq edirlər (19, s.140). Dərc olunan hesabatda göstərilir ki, 2003-cü ildə Norveçdə kişi dominantlığı güc strukturlarında 55 %-90 % arasında dəyişirdi (19, s.148).

Məlumdur ki, gender bərabərliyi Aktı 1978-ci ildə parlamentdə qəbul olundu və 2005-2009-cu illər ərzində bu daha da təkmilləşdi (19, s.140). Aktın hədəfində qadınlar və kişilər üçün təhsildə, iqtisadiyyatda bərabər imkanlar yaratmaq və onların mədəni və professional inkişafına təkan verməkdir. Aktın məqsədi diskriminasiya və seksual təngəgötürmənin qarşısını almaq idi. 1979-cu ildə ölkəyə gender bərabərliyi ombudsmanı təyin olundu.

Norveçdə qadın və kişilərin radio və televiziya xəbərlərində təmsilçiliyi ilə əlaqəli çoxsaylı araşdırmalar aparılmışdır. Sonda bu təmsilçiliklə əlaqəli “*Hvem Snakker I NRK?*” (“Who speaks in NRK?”) adlı bir hesabat hazırladılar və bu hesabata qadın, kişilərin radio və televiziya xəbərlərində təmsilçiliyini daxil etdilər və 1970-ci illərdən bəri bu hesabat yenilənir. 1988-ci ildə qadınlar televiziya və radioda bütün danışmaq vaxtının cəmi 31 %-ni təşkil edirdilər. 1991-1994-cü illərdə bu rəqəm 28 % civarında idi (15, s.3).

Norveç QMML-də dörd dəfə iştirak etmişdir: 2000, 2005, 2010 və 2015-ci illərdə. Son araşdırmada Norveçdə vəziyyət aşağıdakı kimi idi: xəbərlərlə bağlı mediada çalışan qadınlar 27%, kişilər isə 73% idi. Bu da 2005- 2010-cu illərlə müqayisədə çox az artımdır. Elisabet Eide (2001) bu, 20–25%-lik qadın təmsilçiliyini “ağrı-acının son həddi” adlandırır və qadınların xəbər subyekti kimi əziyyət çəkdiklərini iddia edir. Müəllifə görə qadınlar televiziya və xəbər fotolarında “diqqət mərkəzində” olmaqla da əziyyət çəkirlər. Eide iddia edir ki, bu medianın cinsəlləşməsi kimi də izah oluna bilər.

Norveçdə də onlayn xəbər portallarında çalışan qadınların sayı ənənəvi xəbərlərdə çalışan qadınların sayından çoxdur. QMML-in verdiyi son nəticələrə görə onlayn xəbər portallarında çalışan qadınlar 29 % təşkil edir ki, bu da ənənəvi xəbərlərdə çalışan qadınların sayından çoxdur. Tvitterdə iştirakına görə qadın və kişilərin sayı 50/50-dir.

QMML-in 2010-cu il hesabatına görə qadın xəbər subyektlərin kriminal və zorakılıq xəbərlərindəki faizi 14-dür (2015-ci ildə bu 23 % idi), elm və səhiyyə sferalarında xəbərlər proqramında qadınlar çoxluq təşkil edir (2015-ci ildə 57% və 2010-cu ildə 63%). Sosial və qanun xəbərlərində işləyən qadın subyektlər 21 %, bu kateqoriyadakı kişilər isə 79 % idi. 2015-ci ildə siyasətdəki qadın xəbər subyektləri 55 % idi.

2010-cü ildə QMML-in hesabatına görə Norveçdə xəbər qadın ekspertlərin sayı 19 % idi və 2015-ci ildə bu (22 %) bir az çox idi. Buradan belə çıxır ki, müsahibə götürülən hər beş nəfərdən biri qadın idi. Əlavə olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, lokal araşdırmalar zamanı kişilər məlumat mənbəsi kimi iqtidarı, qadınlar “adi vətəndaşları” təmsil edirdilər.

Onlayn xəbər portallarında qadın müxbirlər daha çoxdur. QMML-in son hesabatına görə Norveçdə bu sferadakı müxbirlərin 35 %-i qadın, 65 %-i kişilərdir. Qadın müxbirlərin 37 %-i qəzet və jurnallarda, 34 %-i televiziya, 31 %-i radioda çalışır, lakin onlayn xəbər portallarında çalışan qadın müxbirlər 47 %-dir. Turid Øvrebo (2015) qeyd edir ki, bu gün əvvəlki dövrlə müqayisədə Norveç televiziya xəbərlərində işləyən qadın və kişi xəbər aparıcılarının sayında bərabərlik olsa da gündəlik xəbər şoularında, müsabiqələrdə və qonaqların sayında dizbalans vardır.

Elisabet Eide qeyd edirdi ki, Norveçin gender tədqiqat informasiya mərkəzində QMML-in son hesabatının hazırlığında iştirakı zamanı qadın jurnalistlər daha çox qadınlarla əlaqəli mənbələrdən istifadə edirlər və buna görə də bu sferada daha çox qadın işləməlidir ki, gender balansını inkişaf etsin. O həmçinin qeyd edir ki, media şirkətlərində bu barədə ölçü götürülməlidir.

QMML-in verdiyi hesabatla görə 2015-ci ildə Norveçdə ənənəvi xəbərlərin xəbər subyektlərinin cəmi 27 %-i qadın idi. Danimarkada 29 % qadın onlayn qəzet, jurnal, radio və televiziya çalışırdı. QMML-in son hesabatına görə siyasi xəbərlərin subyektlərin çoxu qadındır.

Norveç media qurumlarında gender konflikt. Norveçin xəbərlərlə bağlı mediasında gender bərabərliyinə gedən yolda sürət çox aşağıdır. 1963-cü ildə xəbər buraxılışı ilə əlaqəli qurumlarda işləyən jurnalistlərin yalnız 10 %-i qadınlar idi (19, s.142). Bu gün Norveçin xəbər buraxılışı ilə əlaqəli qurumlarında çalışan müxbirlərin üçdə biri qadındır və xəbər redaktorlarının hər beş nəfərindən biri qadındır. Belə ki, bəzi media kompaniyalarının (məsələn, NRK və Dagsavisen) işçiləri arasında gender balanslı təmsilçiliyə riayət olunur. 2016-cı ildə Norveç Redaktorlar Assosiasiyasının üzvlərinin 30 %-i və baş redaktorların 25 %-i də qadın idi. 2015-ci ildə 9000 jurnalist ittifaqının 44 %-i qadınlardan ibarət idi. 1960-cı ildə xəbər agentliklərində qadınların təmsilçiliyin 13 % olmasına rəğmən, bu gün bu rəqəm kifayət qədər artmışdır. 1980-ci ildən jurnalistlik sferasında təhsil alan qadınları sayı durmadan artır (19, s.143) və son on ildə tələbələrin üçdə ikisini qadınlar təşkil edir.

Qlobal Hesabatda göstərilir ki, kişilərin sorğuda iştirak etdiyi media şirkətlərinə görə onlar ikidə bir nisbətində dominantlıq edirlər (2, s.327). Qadınların aşağı faizlə Norveç mediasında təmsil olunma səbəbi qadın və kişilərin adı çəkilən sferalarda vəzifələrə olan qeyri-bərabər əlyetərlikləridir.

Mediada satış, maliyyə və inzibati sahələrdə qadınlar üstünlük təşkil edirlər. Menecerliyin üst strukturlarında qadınlar 33.3 % təşkil etdikləri halda,

kişilər 66.7 % təşkil edirlər. Qadınlar idarəçilikdə 37.5 %, menecerliyin aşağı səviyyəsində 31.6 %-dir. İdarəçilik menecerliyin aşağı səviyyəsində qadın və kişilərin say faizi bərabərdir (mətn yığan, redaktor və müxbirlər). Bu səviyyədə qadınların təmsilçiliyi ümumi işçilərin 34.7 %-ni təşkil edir. Qadınlar əsasən satış, maliyyə, inzibati sferalarda üstünlük təşkil edirlər: qadınlar 53.7 %, kişilər 46.3 % (Yenə orada). Beləliklə, NRK-nin dövlət sektorunda gender tarazlığına riayət olunur, 2015-ci ildən əksər üst pozisiyalarda qadınlar (60%) çalışır.

2014-cü ildə Norveçdə informasiya və kommunikasiya sferaları da daxil olmaqla, əmək sektorunun bütün sferalarında əmək haqlarında gender fərqləri mövcud idi (2014; Nordic Statistics). Qlobal Hesabat qeyd edir ki, kişilər həm orta səviyyələrdəki, həm də yüksək səviyyələrdəki vəzifələrdə qadınlardan daha çox maaş alırlar, lakin bu, istehsalat və dizayn bölməsində belə deyildir, burada qadınlarla kişilərin maaşı demək olar ki, bərabərdir. Norveçdə bütün tam ştatda işləyən jurnalistlər maaşdan əlavə bonus da alırlar. Həm qadın, həm də kişilərin işlərinin təhlükəsizliyi təmin olunur. Lakin jurnalistlərin arasında yarım ştatda çalışanların 82.9 %-i qadındır.

Sorğuya cəlb olunan şirkətlərdə fərqli-fərqli gender bərabərliyi siyasətləri yürüdüldü. Bütün şirkətlərdə valideyn məzuniyyəti ilə əlaqəli siyasət mövcud idi. Yalnız şirkətlərin 29 %-ində gender bərabərliyi və seksual tənqəgətirmə ilə əlaqəli siyasət mükəmməl idi. Norveçdə iş yerlərində gender bərabərliyi siyasəti Diskriminasiya Aktı vasitəsilə tənzimlənir.

2011-ci ilin Qlobal hesabatında Norveçdə kişilər ikidə bir nisbətində media şirkətlərində qadınları üstələyirlər və bu da onu göstərir ki, media təşkilatlarındakı bütün pozisiyalara olan əlyetərlik qadın və kişilər üçün eyni deyildir. 2015-ci ildən isə NRK-da əksər liderlik pozisiyaları qadınlar tərəfindən tutulmuşdur.

İsveç xəbərlərində gender konflikt. Skandinaviya ölkələri arasında İsveç ən böyük dövlətdir. İsveçin azad mətbuat sahəsində uzun tarixi keçmişi vardır. Bu tarix 1700-ci illərə qədər gedib çıxır və İsveç hələ də qlobal mətbuat azadlığı tarifində yüksək yerlərdən birini tutur. 2016-cı ildə İsveç Sərhədsiz Müxbirlərin arasında Dünya Azad Mətbuat İndeksində (2016) səkkizinci yeri tuturdu. 10,000 işçisi olan Bonnier İsveçin ən böyük media şirkətidir. Bu şirkətin üç dövlət servis media təşkilatı vardır: dövlət servis radio - Sveriges Radio (SR), Utbildningsradion (UR) və dövlət servis televiziya Sveriges (SVT). İsveç dövləti qanunla bütün dövlət servis şirkətlərini tənzimləyir və onların təftişlərinə əsasən bu şirkətlərdə gender bərabərliyinin yerinə yetirilməsinə nəzarət olunur. SR radio kimi 1925-ci ildən və SVT televiziya proqramı kimi 1956-cı ildən fəaliyyətə başlamışdır.

2015-ci ildə isveçlilərin təxminən 65 %-i gündəlik qəzet oxuyurdu və 2005-ci ildə isə əhalinin 81 %-i gündəlik ən azı bir qəzet oxuyurdu [13, s.127]. O dövrün ən məşhur qəzetləri aşağıdakılar idi: Aftonbladet, Dagens Nyheter və

Expressen. Bu üç qəzetin üçünün də onlayn saytları vardır. İsveçlərin təxminən 92.5 %-i İnternetdən istifadə edir. 2015-ci ildə hər bir isveçli gün ərzində iki saat 38 dəqiqə televiziya baxırdı və bir saat 47 dəqiqə radioya qulaq asırdı.

Media azsaylı sənaye sahələrindəndir ki, orada qadınlarla kişilərin arasında paritetlik vardır. Ölkədə siyasi konsensus mövcuddur və bu da İsveç media sənayesinə təsir edir. Finlandiyada da buna oxşar situasiya mövcuddur və media sənayesinə bilavasitə nəzarət edən çoxsaylı qanunlar vardır.

İsveçdə qadınların siyasi, iqtisadi aktivliyi üçün hər cür şərait vardır və ölkə bir çox aparıcı sferalarda qadınların yüksək faizlə təmsil olunmasına görə dünyada aparıcı yerlərdən birini tutur. Parlamentdə 43.6 % qadın və 56.4 % kişi üzv vardır və gövlətdə gender tarifi 50/50-dir. İsveç dövləti dünyada ilk feminist dövlətdir. Dövlətin gender bərabərliyini əldə etməsində dörd məqsədi vardır: iqtidar və sərvətin qadınlar və kişilər arasında bərabər bölünməsi, ödənişsiz ev işlərinin və uşağa qayğının ata və analar arasında düzgün bölüşdürülməsi, qadın və kişilərin bərabər təhsil almalarına imkan yaradılması, bərabər səhiyyə əlyətərliliyi və ümumiyyətlə, digər önəmli qurumlara bərabər inteqrasiya ola bilmə.

Beləliklə, əmək bazarlarının fond birja şirkətlərin idarə heyətinin təxminən 23-24 % üzvü qadındır, lakin idarə heyətinin sədrlərinin yalnız 6 %-i qadındır. Qadın professorların da sayı nisbətən azdır, belə ki, 2013-cü ildə akademiya cəmi 24 % qadın professor var idi (23, s.65). Əmək bazarında seqre-qasiya müşahidə olunur və media da bundan qaça bilməmişdir. Qadın və kişilərin işlədiyi sferalar fərqlidir. Məsələn, kişilər texnoloji sahələrdə dominantlıq etdikləri halda, qadınları inzibati sahələrdə daha çox görmək olur (1, s.211).

Maria Edstromun dediyi kimi media çox azsaylı sənaye sahələrindəndir ki, orada paritetlik vardır. Mediada kişilər qadınlardan hələ də çox qazanırlar. İnformasiya və kommunikasiya sektorlarında gender konflikti 11 % olsa da bu digər sektorlarda 14 %-dir. Düzdür, İsveçdə qadınlarla kişilərin maaşları arasındakı fərqlər, yəni gender konflikti digər Skandinaviya ölkələri ilə müqayisədə çox azdır (18, s.3).

Demək olar ki, İsveçdə media və jurnalistika üzrə aparılan araşdırmalar o qədər çox deyildir, lakin media sənayesi kontekstində aparılan tədqiqatlar kifayət qədərdir (20, s.86). 1960-ci illərdən bəri feministlər bu sahədə gender konfliktini tənqid etmələrinə rəğmən, 1980-90-cı illərdən bu sahələr geniş tədqiq olunmağa başladı və 2000-ci illərdən bu daha çox inkişaf etdi. Son dövrlərin araşdırmaları göstərir ki, qadın jurnalistlərin sayının kişi jurnalistlərin sayından çox olmasına baxmayaraq, onların arasında paritetlik yoxdur. Qadınlar hələ də simvolik də olsa mədəni baryerlərlə üzləşirlər (1, s.212).

İsveç Diskriminasiya Aktı tələb edir ki, əgər müəssisələrdə 25-dən çox işçi varsa, burada mütləq gender bərabərliyi planı olmalıdır. Bundan əlavə, iş qəbulda, iş şəraitində və seksual təngəgötürmə hallarında da bunlar nəzərə

alınmalıdır. Əlbəttə Diskriminasiya aktı mediaya spesifik diqqət ayırmır, lakin bu o demək deyil ki, media təşkilatları oradakı tələblərə uyğun fəaliyyət göstərməməlidir. 1980-ci ildən bəri Norveçdə, Finlandiyada və bir çox ölkələrdə olduğu kimi İsveçdə də gender bərabərliyi ombudsmanı fəaliyyət göstərir. 2009-cu ildə gender bərabərliyi ombudsmanı üç başqa ombudsmanla birləşdi və bu gün Bərabərlik Ombudsmanı adı altında fəaliyyət göstərir (12, s.29).

31 % xəbər subyekti qadındır, lakin İsveçdə kişilər xəbər təmsilçiliyində hələ də dominantlıq edə bilirlər. 2015-ci ildə QMML-in verdiyi ən son məlumata görə 31 % xəbər subyekti qadın, 69 % isə kişidir. İsveç ilk dəfə bu layihədə 2000-ci ildə iştirak etmişdi, elə onda da 31 % xəbər subyekti qadın idi, heç bir artım müşahidə olunmur. Bununla bərabər digər Skandinaviya ölkələrinə görə İsveçdə xəbər subyektində qadınların say faizi çoxdur. 2015-ci ildə İsveç radiolarında xəbər subyektlərin say faizi 37 idi, bu da digər ölkələrdən çox idi (20, s.17).

QMML-in verdiyi son hesabatı görə bütün xəbər kateqoriyalarında kişilər qadınlardan çoxdur. Bu global səviyyədə belədir. İsveçdə müsahibə verən hər beş nəfər ekspertdən dördü kişi idi. Digər Skandinaviya ölkələri ilə müqayisədə İsveçdə xəbərlərdə qadın ekspertlərin sayı aşağıdır.

İsveçdə xəbər təqdimatçıların çoxu qadındır. Avropa ölkələri ilə müqayisədə İsveç mediasında (36 %) qadınların iştirakı daha çoxdur. Ümumilikdə, İsveç xəbərlərindəki qadın ekspert və siyasətçilərin nisbəti Avropa Şurasında olanlardan daha yüksəkdir. Dəqiq desək, qadın ekspertlər 24%, qadın siyasətçilər 44 %-dir. Xəbər subyektlərinin 32%-i qadındır. QMML-in hesabatına görə qadınların sayı bir qədər azalsa da, çoxalsa da illərdir ki, hiss olunan dəyişikliklər yoxdur. Dag Balkmar (2016) qeyd edir ki, ən yaxşı rəqəmləri İsveç nümunəsində görmək olar, məsələn, idman proqramlarının birində pənəldə çıxış edən hər iki ekspert qadın idi, bu da qeyri-adi bir səhnədir.

2015-ci ildə xəbər təqdimatçıların əksəriyyəti qadın olsa da yalnız 35% qadın müxbir xəbər verilişlərini aparırdı. Finlandiyada da qadın müxbirlər siyasətdən çox kriminal və zorakılıq xəbərləri ilə əlaqəli verilişlərdə çalışırlar. Başqa ölkələrin əksinə olaraq, İsveçdə siyasət haqqında xəbərlər kateqoriyasında çalışan qadınlar daha çoxdur.

QMML-in hər dəfəki hesabatında İsveç dövləti qadın xəbər subyektlərinin say faizinə görə ən yüksək yerdə durur. Buna baxmayaraq, İsveçdə də bu sahədə kişilər dominantlıq edirlər. QMML-in 2015-ci ilin hesabatına görə İsveçdəki qadın ekspertlərin nisbəti Danimarka və Norveçdən aşağıdır. QMML-in ən son hesabatına görə İsveçdə xəbər təqdimatçıların çoxu qadın olsa da yalnız 35 % xəbər müxbiri qadındır.

İsveçdə mediada iş yerlərində gender konflikt. 1991-ci ildə İsveç Jurnalistlər İttifaqının 40 %-i qadın idi. İsveç Jurnalistlər İttifaqının (2016) 16,000 üzvü qadın idi. Maria Edström (2013) qeyd edir ki, aparılan çoxsaylı

sorğulardan aydın olur ki, qadın jurnalistlər kişi jurnalistlərdən daha elmi olurlar (20, s.84).

Byerly (2011) hesabatında göstərir ki, İsveçin media şirkətlərində qadınlar qərarverici məqamlarda kifayət qədər aktiv iştirak edirlər. Orta menecer işçilərinin 48.9 %-i, kiçik menecer işçilərinin 40,9 %-i qadındır. Kiçik pozisiyada olan mütəxəssislərin arasında qadınlarla kişilər arasında paritetlik (qadınlar-48.9%) müşahidə olunur. 2013-ci ildə İsveçdə 115 vəzifə pozisiyası təhlil olunmuşdu və bu pozisiyalarda işləyənlərin 43 %-i qadın idi. Müsahibə alınan şirkətlərdə demək olar ki, qadın və kişi işçilərin saylarında yaxınlıq nisbəti var idi. Dövlət şirkətlərində qərar verən postlarda 48 % qadın var idi, özəl şirkətlərdə isə analoji postlarda qadınlar 29%-lə təmsil olunurdular [1, s.210]. Sorğu aparılan iki dövlət media şirkətində 45 % qadın yüksək pozisiyalarda çalışırdı. Belə ki, 2011-ci ildə istehsalat, dizayn və texniki personallar olan pozisiyalarda qadınlar az təmsil olunduqları halda (31.4% kişi və 28.6% qadın), satış, maliyyə və inzibati pozisiyalarda kişilər (67.8% qadın) az təmsil olunurdular.

Edström (2013) qeyd edir ki, qadınların görünməz baryerləri (glass ceiling) dəf edə bilməsi haqqında o zaman ağız dolusu danışmaq olar ki, qadınlar dövlət səviyyəsində təmsil ola bilsinlər. Qlobal Hesabat göstərir ki, dövlət səviyyəsində olan qadın işçilər 34 %-dir və onların da yalnız 40 %-i top-menecerlik səviyyəsinə qədər yüksələ bilmişdir. 2014-cü ildə Gender Bərabərliyi üzrə Avropa İnstitutunun (GBAİ) hazırladığı hesabatda qeyd edilir ki, qərarverici yüksək pozisiyalarda (məsələn, baş icraçı direktor, sədr, prezident və direktor) qadınların sayı azdır, bu cəmi 25 %-dir.

Dövlət media şirkətlərində qərarverici yüksək pozisiyalarda qadınların say faizi yüksəlməlidir. Maria Edströma (2013) görə 2012-ci ildən İsveçdə on ən böyük qəzetdə bu pozisiyalarda gender paritetliyi müşahidə olunur. Media sahəsində artıq əvvəlki güclü kişi dominantlığı qalmamışdır. 2016-cı ildə bu sahədə vəziyyət bir qədər də inkişaf etmişdi, çünki dövlət mediasında yüksək vəzifələri icra edən daha çox qadın var idi. Həm SVT, həm də SR qəzetlərində baş icraçı direktor qadın idi. SR-in idarə heyəti üzvünün dördü qadın və dördü kişidir. SVT-in idarə heyətində (icraçı direktor vəzifəsi də daxil olmaqla) on idarə heyəti üzvündən altısı qadındır (20, s.80-1).

Özəl media sektorları ilə müqayisədə qadın idarə heyəti üzvlərinin (icraçı direktor vəzifəsi də daxil olmaqla) sayı (62%) dövlət sektorlarında daha çoxdur. İsveçdə xüsusilə qadınların dövlət media şirkətlərinin liderlik pozisiyasına cəlb olunması ilə əlaqəli aktivlik müşahidə olunur. İsveçdə müsahibədə iştirak edənlərin heç biri genderlərin karyerlərinə maneə olduğu barədə fikir söyləmədi və onların fikrincə bu haqda heç söhbət ola bilməzdi (1, s.215). Hətta bir respondent qeyd etdi ki, bu gün media sənayesində qadınlar üçün karyerlərində yüksəlmək qat-qat rahatdır (Yenə orada, səh.216).

Qlobal Hesabatda görə qadın və kişilər ən azı orta səviyyədə pul qazanırlar, lakin kişilər hələ də çox qazana bilirlər və daha yüksək vəzifələrdə çalışırlar. Təhlilə cəlb olunan jurnalistlərin əksəriyyəti (76.2% kişi və 64.2% qadın) tam ştatlı daimi iş yerləri olanlar idi. Lakin hesabatda qeyd olunur ki, kişilər daha sabit iş yerlərinə sahibdirlər və daha yüksək vəzifələri tuturlar. Onlarla müqayisədə qadınlar daha az sabit, aşağı vəzifələrdə çalışırlar. Qadınların (68.3%) çoxu yarım ştat işlərdə çalışırlar (4, s.333).

Əksər İsveç media şirkətlərində gender-bərabərliyi siyasətini həyata keçirirlər. 2013-cü ildə təhlildə iştirak edən hər dörd şirkətdən üçündə (75%) gender bərabərliyi siyasəti (məsələn, valideyn məzuniyyəti və seksual tənqəgətirmənin aradan qaldırılması) həyata keçirilir. Bu, İsveçdə Avropa Birliyi ölkələrindən ən azı 26 % çoxdur. İki dövlət media şirkətində (50 % media şirkəti sorğuya cəlb olunmuşdu) bərabər imkanlar və ya çeşidlilik və ya multikultural siyasət yürüdülmür. SVT-də işdə ləyaqət siyasətinə daha çox üstünlük verirlər. SVT və SR nəşriyyatında işçilər üçün bərabərlik siyasəti mövzusunda treyninqlər keçirilir. GBAİ-in hesabatında həmçinin qeyd olunur ki, İsveçdə sorğuda iştirak edən şirkətlərin təhlili göstərir ki, müxtəlif şirkətlər gender bərabərliyini fərqli şəkildə təşviq edirlər. SR-da gender bərabərliyi məsələləri üçün məsuliyyət daşıyan komitet mövcuddur və SR, TV4, SVT-də isə bərabərlik və çeşidlilik üçün məsuliyyət daşıyan xüsusi ofis vardır. 2015-ci ildən xəbər şirkətlərində çeşidliliklə əlaqəli yeni siyasət yürüdülmür. Bu siyasətə gender təmsilçiliyindən savayı etnik məsələlər də daxil olunur. SVT-də lokal təşəbbüslər çox olur, lakin SVT-in təcrübəsi bütün şirkətlər üçün eyni cür tətbiq oluna bilməz.

2013-2014-ci illərdə GBAİ və BQMF (Beynəlxalq Qadın Media Fondu) İsveç media şirkətləri ilə aparılan sorğuların nəticələrinə istinad edən Byerly qeyd edir ki, digər Skandinaviya ölkələrinin media şirkətləri ilə müqayisədə İsveç media şirkətlərində gender balansı daha yaxşı gözlənilir. 2013-cü ilin hesabatına görə İsveç media şirkətlərinin qərarverici pozisiyalarında 43 % qadın vardır. Belə ki, ən yüksək qərarverici pozisiyalarda qadınların 25 %-i vəzifə tutmuşdur. İsveçdə qərarverici pozisiyalarda özəl media şirkətləri ilə müqayisədə dövlət media şirkətlərində qadınlar daha yüksək vəzifələrdə çalışırlar (4, s.336).

Jurnalistlik təhsili zamanı tələbələrə gender həssaslıqla bağlı bütün məlumatlar çatdırılmalıdır. Gender həssaslıqla müşayiət olunan jurnalistlik təhsili xəbərlərdə uğurlu gender bərabərliyi siyasətinin tətbiq olunmasına təkan verir. 1970-80-ci illərdən Skandinaviya ölkələrində ali məktəb və akademiyalarda gender bərabərliyi siyasəti ən əsas məsələ kimi dövlətlərin gündəliyində durur. Belə ki, cəmiyyətdə gender bərabərliyinə nail olmağın ən əsas yolu ali məktəb və akademiyalarda gender bərabərliyi siyasətinə diqqət etməkdir.

2015-ci ildə İsveçdə Edstrom və Jakobson 22 yüksək səviyyəli jurnalist hazırlayan təhsil qurumlarına tədrisdə gender bərabərliyi ilə əlaqəli hansı fənlərin keçirilməsi ilə bağlı sorğu göndərir və yalnız onaltı institutdan ikisi cavab verir ki, onlarda gender və media adlı kurslar tədris olunur. Bu kursların uğurla tədris olunmasında əsas amillər bu fənni tədris edən müəllimlərin gender perspektivindən bilik və maraqlara malik olmaları idi. Yeddi ali məktəbdən isə belə bir cavab gəlir ki, onlar bununla əlaqəli kursları ədəbiyyat fənninə daxil etmişlər. Buradan aydın olur ki, heç də bütün jurnalistlik ixtisasını tədris edən qurumlarda gender və media kimi kurslar sistemli keçirilmir, məsələn, həm mühazirə, həm müzakirə, həm də digər gender istiqamətli tapşırıqlar kursa daxil olunmur. Lakin bütün jurnalistika təhsili verən institutlardan cavab gəldi ki, bu ixtisasın öyrənilməsində gender çox əhəmiyyətli amildir. Edström və Jacobsson həmçinin qeyd edirlər ki, gender perspektivi jurnalistikanın tədrisində əhəmiyyətli amildir. Əvvəl də qeyd edilmişdir ki, bu bölgədəki xəbər dərc edilən mediada gender məsələsi önəmlidir [20, s.72-3].

Sosial Elmin İsveç Məktəbində (Helsinki Universitetinin daxilində muxtar qurumdur) iyirmi ildən artıq bir müddətdir ki, jurnalistika bölümündə gender kursu kurrikuluma əsas fənn kimi daxil olunmuşdur. Finlandiyada jurnalistika proqramı İsveç dilli jurnalistlərin əsas proqramıdır.

Xəbərlərlə əlaqəli şirkətlərdə təmsilçilikdə kişilər say etibarını ilə qadınlardan daha çoxdu, həmçinin qadın və kişilər gender stereotipləşmiş şəkildə təmsil olunurlar. Məsələn, qadınlar xəbərlərdəki məlumatlarda ailə statusu ilə əlaqəli daha çox xəbər subyekti, elm və səhiyyə sahəsində müxbir kimi çalışdıqları halda, kişilər qətiyyətli obrazları səsləndirir və ekspert qismində çıxış edir. Kişilər xəbərlərin bütün kateqoriyalarında, xüsusilə də iqtisadiyyat və siyasətlə bağlı xəbərlərdə dominantlıq edirlər. Məsələn, 2015-ci ildə Finlandiyada iqtisadiyyatla əlaqəli xəbərlərin təmsilçiliyində qadınların sayı çox olsa da bu rəqəm 30 %-i keçmirdi. Danimarkada xəbərlərdə qadın ekspertlər 32 % idi. 2015-ci ildə Norveçdə xəbər siyasətində subyektlərin əksəriyyəti qadınlar idi və 2015-ci ildə İslandiyada onlar xəbər subyektləri kateqoriyasında siyasət və dövlətdə daha çox təmsil olunurdular.

Araşdırmalar göstərir ki, xəbər müəssisələrində işçilərin sayı qadınlar və kişilər üçün eyni deyildi. Məsələn, QMML-in hesabatına görə Finlandiya qadın müxbirlərin sayına görə Şimali Avropa ölkələrinin siyahısında ən başda gəlir. İsveçdə xəbər təqdimatçılarının əksəriyyəti qadınlardır, lakin Danimarka, Finlandiya və İslandiyada qadın xəbər təqdimatçılarının sayı global ortalamaya görə aşağıdır. Norveçdə qadın və kişilərin xəbər təqdimatçılarının sayında paritetlik müşahidə olunur. Hazırda baş redaktorluq vəzifələrinə nəzər salsaq, əvvəlki illərlə müqayisədə Şimali Avropa ölkələrində qadınların sayı xeyli artmışdır, lakin qadın baş redaktorların sayı hələ azdır [6, s.48-9].

Hazırda bütün Şimali Avropa ölkələrində jurnalistika fakültəsinə qəbul olunan qadınların sayı kişiləri üstələmişdir və bu da faktdır ki, bu son dövrlərin global trendinə çevrilmişdir, çünki bu dünyada gedən bir prosesdir. Şimali Avropa ölkələrində uzun illərdir ki, bu bir trendə çevrilmişdir. İsveç və Finlandiyada jurnalistlər ittifaqının üzvlərinə nəzər salınsa, qadınların sayca kişiləri üstələdiyinin şahidi olarıq. Bu onu göstərir ki, liderlik pozisiyasında qadınların sayı ən azı kişilərin sayı qədər olmasına nail olmaq lazımdır.

Beləliklə, media ictimai rəyin formalaşmasında çox önəmli rol oynayır, qadınların sayının xəbər şirkətlərinin bütün sferalarında artması qadınlar üçün real imkanların inkişafına təkan verir. Xəbər mediasında qadınların sayının da kişilərin sayı qədər olması uğrunda mübarizə aparmaq lazımdır. Əgər qadınlar xəbərlərdə eşidilməyəcəklərsə, görünməyəcəklərsə, onlara ekspert rolları verilməyəcəksə və ya qadınlar da kişilər qədər iqtisadiyyat və siyasət xəbərlərində iştirak etməyəcəklərsə, media heç bir zaman cəmiyyətin bütün sferalarında baş verən reallıqları düzgün əks etdirə bilməz. Biz bu faktla razılışsaq ki, Skandinaviya ölkələri də daxil olmaqla, bütün dünyada qadınlar üçün söz və ifadə azadlığı məhdudlaşdırılıb, bu elə insan azadlığının ən əsas elementi olan söz azadlığının qadınlara verilməməsi deməkdir [14, s.11]. 2013-cü ildə Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi gender bərabərliyi və media ilə əlaqəli zəmanət qəbul etmişdir. “Media azadlığı (redaksiya azadlığı da daxil olunmaqla) və gender azadlığı təbii olaraq bir-biriləri ilə əlaqəlidir. Gender bərabərliyi insan azadlığının ayrılmaz hissəsidir. Söz azadlığı, əsas haqq kimi gender bərabərliyi ilə bərabər irəliləyir. Bundan əlavə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, söz azadlığı olarsa, gender bərabərliyinə nail olmaq da asanlaşar”.

Bu o demək deyil ki, təkə jurnalistikada olan gender həssaslığı, mediada gender bərabərliyini təmin edəcəkdir, kökündən dəyişikliklər olmalıdır və bu dəyişikliklər medianın struktural səviyyəsindən başlamalıdır. Məsələn, Jakobsons (2016) bir çox müxbirlə söhbət aparır və iddia edir ki, xəbərlərdə cəmiyyətin bütün sferalarını əhatə edən çeşidli məlumatlar hələ də kifayət qədər deyildir və bu xəbərlər cəmiyyətin bütün təbəqələrinin problemlərini yetərinə əks etdirmir. Bəzi jurnalistlər xəbərlərin çatdırılmasında gender bərabərliyinə çox önəm verir, lakin bu çox vaxt həmin jurnalistin şəxsi marağından irəli gəlir. Bu da o deməkdir ki, mediada gender bərabərliyi hələ də müəssisələrdəki fərdlərin şəxsi performanslarından asılıdır. Nə qədər ki, qadınlar xəbər mətbuatında kişilər qədər eşidilməyəcəklər, görünməyəcəklər, tam söz azadlığına nail olmaqdan söhbət gedə bilməz [Yenə orada].

Dünya rəngarəngdir, dünyada baş verən proseslər fərqli-fərqlidir, lakin mediada gedən dəyişikliklər dünya ilə tam ayaqlaşa bilmir. Əgər bərabərlik, ədalətlik əldə etmək istəyiriksə, xəbərlərdə inkluzivliyə ekskluzivlikdən daha çox yer verməliyik. Gender bərabərlikli xəbərlər görmək istəyiriksə, konkret məqsədlər, üsullar tətbiq etməliyik, məsələn, hədəfə çatmaq üçün monitorinqlər

aparılmalı, yeni biliklərə təşviq edilməli və gender həssaslığına riayət olunmalı, fərqli iştirakçılar arasında əməkdaşlığı gücləndirməlidir. Bütün yuxarıda aparılan tədqiqatlara söykənərək o nəticəyə gəlmək olar ki, xəbərlərdəki kişi dominantlığına son qoymaqdan və qadınların iştirakını çoxaltmaqdan ötrü xəbərlərdə gender bərabərliyi prinsipi əsas götürülməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Balkmar, D. (2016). Sweden, “*Too Many Women? Women and Gender (in) equality in Swedish Media*”, In K. Ross & C. Padovani (Eds.), *Gender Equality and the Media. A Challenge for Europe* (1st edn.; pp. 208–219, Routledge
2. Byerly, C. M. and Ed., “*The Palgrave International Handbook of women and journalism*”, 1st edn., New York, England: Palgrave Macmillan, 2013, : Pp. 325–329
3. Bergman, S., & Rustad, L. M., “*The Nordic region-a step closer to gender balance in research? Joint Nordic strategies and measures to promote gender balance among researchers in academia*”, Nordic Council of Ministers, 2013
4. Byerly, C. M., “*Global Report on the Status of Women in the News Media*”. Washington DC: International Women’s Media Foundation (IWMF), 2011
5. Djerf-Pierre, M., “*The Difference Engine. Gender equality, journalism and the good society*”, *Feminist Media Studies*, 201111(1), Pp. 43–51
6. Edström, M. & Mølster, R. and Eds., “*Making Change: Nordic Examples of Working Towards Gender Equality in the Media*” (1st edn.), Gothenburg, Sweden: Nordicom, 2014
7. Edström, M., “*Sweden: Women Reach Parity but Gender Troubles Persist*”, In C. Byerly (Ed.), “*The Palgrave International Handbook of Women and Journalism*”, (1st edn), 2013, pp. 78–91
8. Fordal, J. A. (2016). “*OM NRK: A gigantic small broadcaster*”, Retrieved October 11, 2016
9. Global Media Monitoring Project, “*Who Makes the News? Global Media Monitoring Project 2015*”, WACC, World Association for Christian Communication. Retrieved October 12, 2016
10. Government Norway. (2013), “*Men and Women in Norwegian Governments 1945*”, October, 2016
11. “*Gender in Norway 2016*”, *National legislation*. Retrieved October 11, 2016
12. Government Offices Sweden. (2015), “*The Equality Ombudsman (DO)*”

13. Hellingwerf, K., “*Mediebarometern 2015*”, Retrieved October 12, 2016
14. Jacobsson, J., “*Closing the Gap. An interview study with Swedish newspaper publishers and editors on the lack of consistency between commitments on media and gender and actual representation*”, Sweden: School of Global Studies, University of Gothenburg, 2016
15. Norwegian Broadcasting Corporation NRK, 1994
16. Nordicom. (2015a). “Top 25 Nordic media companies in 2014”, November 11, 2016
17. Nordicom, “*Media Statistics and Media Development*”, (annual reports by DR Audience Research Department, 2015b
18. Nordic Statistics (n.d.), “*Statistikbanken INCO05: Gender pay gap by reporting country and sector*”, October 11, 2016
19. Øvrebo, T., “*Norway: The Uncomfortable gender Gap in News Media*” In C. Byerly (Ed.), *The Palgrave International Handbook of Women and Journalism* (1st edn.; pp. 137–150). New York: Palgrave Macmillan, 2015
20. Edström, M. & Jacobsson, J., “*Räkna med kvinnor, Global Media Monitoring Project*”, 2015, Nationell rapport Sverige, Allt är Möjligt
21. Hellum, C. & Fossbakken, E. (2015). “*Nå er det flertall av kvinner i NRK-ledelsen*”, October 2016,
22. Ireblad, M. (2015), “*Vd Hanna Stjärne: – SVT ska spegla hela Sverige*”, October 19, 2016
23. Regeringskansliet. (2015), “*Jämställd representation*”, October 12, 2016
24. TNS Gallup, “*Norsk InternettPanel: Topplisten uke 38, 2016*”, October 11, 2016

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

1. Qərbi Kaspi Universitetinin Elmi xəbərlər jurnalında əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edilir.
2. Məqalələr ingilis, azərbaycan, rus dillərində qəbul edilir.
3. Yazılar Microsoft Word yazı proqramında, (journal@wu.edu.az) ünvanına göndərilməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:
  - * Məqalənin başlığı, müəllifin adı, ata adı, soyadı,
  - * İş yeri,
  - * Elektron ünvanı,
  - * Xülasə və açar sözlər.
4. Məqalə struktur etibarilə xülasə, giriş, alt başlıq və ya başlıqlardan, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmalıdır.
5. Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.
6. Xülasə 100-150 söz aralığında olmaqla, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.
7. Bütün məqalələrin orijinal dilindən asılı olmayaraq mütləq azərbaycan, rus və ingilis dillərində xülasələri və açar sözləri dərc edilməlidir.
8. Məqalədə UOT kodu göstərilməlidir.
9. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:
  - * Giriş,
  - * Tədqiqat işinin müzakirəsi
  - * Nəticələri
  - * İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötərizə içərisində göstərməklə yalnız latın əlifbası ilə verilməlidir.
10. Şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və qrafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlin üstündə yazılmalıdır.

TO THE ATTENTION OF AUTHORS!

1. The Journal of Western Caspian University accepts previously unpublished, research papers, original works and review articles written by the author in the field of research.
2. Articles are accepted in English, Azerbaijani, Russian languages.
3. Entries should be sent in Microsoft Word writing program to the address (journal@wu.edu.az). The following should be considered in the articles sent:
  - *The title of the article, the name, father's name and last name of the author.
  - *The occupation.
  - *E-mail address.
  - *Summary and key words.
4. The article must consist of introduction, sub-headings or headlines, conclusion and the list of used literature, by its structure.
5. The title of the article must be given above of every summary in the middle of the paper, **in bold** and capitalizing in three languages.
6. The summary must consist of 100-150 words and must be given in the original language and translated into two languages.
7. All three summaries must be the same in three languages.
8. The UDC code must be provided in article.
9. The article must consist of these:
  - Introduction
  - Description of research
  - Conclusion
  - The reference literature being in Russian, the source language must be indicated in brackets in Latin alphabet.
10. Pictures, drawing, graphics and tables must be in the text that clearly published. Captions must be written below the pictures, drawing and tables.

Kompyuter yığımı və korrektoru: Aynur Qənbərova

Məqalələr aşağıdakı ünvana göndərilir:

E-mail: science@wcu.edu.az;

Məqalələrin online qəbulu: journal.wcu.edu.az

Статьи направляются по адресу:

E-mail: science@wcu.edu.az;

Онлайн прием статей: journal.wcu.edu.az

Articles should be sending to the following address:

E-mail: science@wcu.edu.az;

Submit online: journal.wcu.edu.az

Formatı 70×100 ¹/₁₆

Həcmi F.ç.v. 6.06

Sayı 500

Qərbi Kaspi Universitetinin nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzində yığılmış və çap olunmuşdur.